

गुणस्तरीय शिक्षाका लागि
बालमैत्री विद्यालय राष्ट्रिय प्रारूप

माननीय मन्त्रीस्तरीय निर्णयबाट
२०६७/०८/०९ मा स्वीकृत

नेपाल सरकार
शिक्षा मन्त्रालय
शिक्षा विभाग
सानोठिमी, भक्तपुर
२०६७

भूमिका

नेपालको विद्यालय शिक्षामा पहुँच तथा गुणस्तरीयता सुनिश्चित गर्न प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा विभिन्न प्रयासहरु भई आएका छन्, तथापि हालसम्म यसका मूलभूत मापदण्ड के के हुन त भन्ने विषय अन्योल नै छ। यद्यपि गुणस्तरीय शिक्षा आफैमा सापेक्षित र अमूर्त विषय हो, तथापि विद्यालय शिक्षाको आधुनिक मान्यता अनुसार बालकालिकालाई सम्पूर्ण शैक्षिक कार्यको केन्द्र बिन्दु मानी उनीहरुको शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, तथा संवेगात्मक विकासमा कही कतैबाट ठेस नपुऱ्याई बालमैत्री वातावरणमा सिक्न पाउने अवस्थाको सुनिश्चितता गर्नु गुणस्तरीय शिक्षाका लागि गरिने आधारभूत कार्य हो। यसै तथ्यलाई मूर्तरूप दिन शिक्षा विभाग तथा शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय संघसंस्थाहरुको सहकार्यमा बालमैत्री विद्यालय सम्बन्धी प्रारूप तयार पारिएको छ।

विशेषगरी विद्यालय शिक्षाको आधारभूत तहलाई लक्षित गरिएको यस प्रारूप तयार पार्ने क्रममा शिक्षा सम्बन्धी राष्ट्रिय शिक्षा नीति, कार्यक्रम तथा अन्तराष्ट्रिय अभ्यास र सिकाइका सिद्धान्तका आधारमा विशेषज्ञद्वारा तयार पारिएको अवधारणापत्रलाई विद्यालय तहका प्रमुख सरोकारवालाहरु (शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरु) शिक्षकहरुका पेशागत संघ संगठनका प्रतिनिधिहरु, सरकारी निकायका प्रतिनिधिहरु, शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत अन्तराष्ट्रिय/राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाका प्रतिनिधिहरुसमेतको सहभागितामा कार्यशालाको आयोजना गरी प्रशस्त छलफल गराइयो भने यसको प्रायोगिकताको लागि वास्तविक कार्यान्वयन क्षेत्रको अवलोकन समेत गरियो। यसरी सैद्धान्तिक, नीतिगत र व्यवहारिक तीनै पक्षबाट मार्गनिर्देश गरेबमोजिम पुनः सम्बन्धित क्षेत्रका विशेषज्ञहरुको टोली मार्फत यस प्रारूपको अन्तिम लेखन गरिएको हो।

प्रस्तुत प्रारूपमा बालमैत्री विद्यालयका अन्तराष्ट्रिय मान्यता तथा विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले इंगीत गरेको न्यूनतम सिकाइ वातावरण र नेपालको परिवेश समेतलाई मध्यनजर गरी विभिन्न नौ वटा उपागम निर्धारण गरिएको छ र हरेक उपागमको परिचयात्मक खण्डको साथै न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरुको विवरण उल्लेख गरिएको छ। यस प्रारूपको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा हरेक विद्यालयहरुले आ-आफ्नो विद्यालयको आधार सूचकहरु पत्ता लगाई निश्चित अवधिमा उपलब्धि हासिल हुनेगरी लक्ष निर्धारण गर्नेछन् र सो लक्ष हासिल हुनेगरी विद्यालयहरुका सुधारका कार्यक्रमहरु केन्द्रित हुनेछन् भन्ने अपेक्षा गरिएको छ।

यस प्रारूप विकासको सन्दर्भमा विशेष सहकार्य र सहयोग गर्नुहुने युनिसेफ नेपाल, विश्व शिक्षा नेपाल, सेभ द चिल्ड्रेन र ए.आइ.एन प्रति विशेष आभार प्रकट गर्दै प्रारूपको लेखन तथा परिमार्जन कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने प्रा.डा.वासुदेव काफ्ले, डा. किशोर श्रेष्ठ, श्री निभराज जोशी, डा. भोजराज शर्मा, श्री राकेश श्रेष्ठ तथा श्री ध्रुवराज रेग्मी विशेष धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ। यस प्रारूपलाई अन्तिम रूप दिन सहयोग गर्नुहुने श्री सम्बेदन कोइराला, श्री ऋषिराम शर्मा भट्टराई र श्री खिमबहादुर भुजेललाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिइन्छ।

बालमैत्री विद्यालयको प्रारूप कार्यान्वयनका क्रममा हासिल गरिएको अनुभवको आधारमा निरन्तर परिमार्जन गरिदै लगिने भएकाले सम्बन्धित कार्यान्वयनकर्ता तथा अन्य पाठकज्यूहरुबाट निरन्तर सुझावको अपेक्षा गरिएको छ।

विषयसूची

परिच्छेद १	१
परिचय	१
१.१ पृष्ठभूमि	१
१.२ बालमैत्री विद्यालय के हो?	२
१.३ बालमैत्री विद्यालय प्रारूप के हो?	२
१.४ बालमैत्री विद्यालय प्रारूप किन?	३
१.५ बालमैत्री विद्यालय प्रारूपका उद्देश्यहरू	३
परिच्छेद २	५
बालमैत्री विद्यालयका पक्षहरू	५
२.१ प्रभावकारिता	५
२.२ समावेशीकरण	७
२.३ शिक्षामा लैंगिक पक्ष	१०
२.४ बालबालिका, परिवार र समुदायको सहभागिता	१२
२.५ स्वास्थ्य, सुरक्षा र बचावट	१४
२.६ विद्यालयको भौतिक अवस्था	१६
२.७ शिक्षण सिकाई प्रक्रिया	२०
२.८ भातृभाषामा शिक्षणसिकाइ	२२
२.९ विद्यालय व्यवस्थापन	२३
परिच्छेद ३	२७
विद्यालय तहमा प्रारूपको प्रयोग	२७

तालिका सूची

तालिका १: प्रभावकारिता सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू	६
तालिका २: समावेशीकरण सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू	९
तालिका ३: शिक्षामा लैंगिक पक्ष सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू	११
तालिका ४: समुदायको सहभागिता सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू	१३
तालिका ५: स्वास्थ्य, सुरक्षा र बचावट सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू	१५
तालिका ६: पूर्वाधार सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू	१७
तालिका ७: शिक्षणसिकाई सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू	२०
तालिका ८: मातृभाषा शिक्षणसिकाई सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू	२३
तालिका ९: विद्यालय व्यवस्थापन सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू	२४

परिच्छेद १

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

मानिसको व्यक्तित्व विकास तथा जीवनको तयारी शिक्षाले गर्दछ । यस अलावा शिक्षाले नै सामाजिक तथा आर्थिक विकासको काम पनि गर्दछ । यसैकारण विश्वका अधिकांश मुलुकहरूले शिक्षामा आम नागरिकको पहुँच बढाउन र शिक्षालाई गुणस्तर बनाउन विविध प्रयासहरू गरिरहेका छन् । “सबैको लागि शिक्षा” र “सहस्राब्दी विकासका लक्ष्य” जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता यस्ता प्रयासका उदाहरणहरू हुन् । नेपालमा पनि सोही अनुरूप विविध कार्यक्रमहरू भइरहेका छन् ।

आजको हाम्रो आवश्यकता बालबालिकालाई विद्यालयमा पुर्याउनु मात्र होइन, सबै विद्यालयहरूलाई बालबालिकाको इच्छाअनुसार उपयुक्त शिक्षाको व्यवस्थापन गर्न सक्ने बनाउनु पनि हो । यसैकारण बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिले पनि बालबालिकाको शिक्षा पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ । सोही महासन्धिले सबै बालबालिकाहरूको सर्वाङ्गीण विकासका लागि बिना कुनै भेदभाव गुणस्तरीय शिक्षा पाउनु पर्ने आवश्यकता पनि स्वीकारेको छ । यसै अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान तथा शिक्षासम्बन्धी विविध दस्तावेजहरूले समेत मार्गनिर्देश गरेका छन् ।

नेपालमा शिक्षाको पहुँच बढाउन र शिक्षालाई गुणस्तर बनाउन विभिन्न प्रयासहरू हुदै आइरहेका छन् । यी मध्ये बालमैत्री विद्यालयको अवधारणा पनि एक हो । यस अवधारणाले विद्यालयको न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू के के हुन् र विद्यालय विकासमा क-कसले कस्तो भूमिका खेल्ने भन्ने कुरा दिएको छ । यस्ता कार्यहरूबाट अभिभावकहरू बालबालिकाको पढाईप्रति चासो राख्ने, समुदायले विद्यालय विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने र विद्यालयले दिनानुदिन आफ्नो स्तर बढाउँदै लाने कुरा आशा गरिएको छ ।

१.२ बालमैत्री विद्यालय के हो?

बालबालिकाले आफ्नो गति र क्षमता अनुसार रमाइलोसँग सिक्ने वातावरण भएको विद्यालय बालमैत्री विद्यालय हो । यस्ता विद्यालयमा बालबालिका अनुकूलको सिकाइ वातावरण तयार गरिन्छ, बालबालिकाहरुको अन्तरनिहित क्षमताको विकास गरिन्छ । यस अलावा यस्ता विद्यालयहरुमा: □

- बालबालिकाहरुले शारीरिक, मानसिक एवं सम्बेगात्मक रुपले सुरक्षित तथा स्वस्थ वातावरण पाउँदछन् ।
- बालबालिकाहरुको रुचि, क्षमता र स्तरको कदर हुन्छ र सोहीअनुसार उनीहरुको सिकाइका लागि आवश्यक वातावरण एवं पाठ्यक्रमको व्यवस्था हुन्छ ।
- बालबालिकाको सिकाइ उपलब्धिको मूल्यांकन गर्ने पूर्ण जिम्मेवारी शिक्षकको हुन्छ ।
- बालबालिकाहरुलाई उनीहरुको जात, लिङ्ग, धर्म, भाषा, आर्थिकस्तर, शारीरिक एवं मानसिक दुर्बलताका आधारमा बिना भेदभाव विद्यालयमा भर्ना गरिन्छ । यसबाहेक विद्यालय भित्र र बाहिर रहेका बालबालिकाहरुलाई भेदभावरहित व्यवहार गरिन्छ ।
- पढाइ-लेखाइका अतिरिक्त बालबालिकाहरुको स्वास्थ्य एवं सुरक्षामा विशेष ध्यान दिइन्छ ।
- विद्यालयको नीति निर्माण, योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्यांकनमा बालबालिका, अभिभावक र समुदायलाई प्रत्यक्ष सहभागी गराइन्छ ।
- कुनै पनि प्रकारका भौतिक, शारीरिक एवं मानसिक दण्ड, सजाय वर्जित हुन्छ र बालबालिकाहरुलाई दुर्व्यवहार र नोक्सानीबाट बचाउने काम निरन्तर रुपमा भइरहेको हुन्छ ।

१.३ बालमैत्री विद्यालय प्रारूप के हो?

बालमैत्री विद्यालय प्रारूप बालबालिकाको रुचि र क्षमता अनुसारको गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नगराउन विद्यालयहरुलाई पथप्रदर्शन गर्न तयार गरिएको एउटा प्रमुख दस्तावेज हो । यसमा बालमैत्री विद्यालयका आधारभूत सिद्धान्तका अलावा बालमैत्री विद्यालयका क्षेत्रहरु र यसका सूचकहरु समावेश

गरिएका छन् । यसमा उल्लिखित सूचकहरूले विशेषतः बालबालिकाको रुचि, स्तर, क्षमता र आवश्यकतालाई सर्वाधिक महत्व दिन्छ । यसबाट शिक्षाका सबै सरोकारवालाहरूलाई बालबालिकाको भविष्य बनाउन बालबालिकाहरूलाई नै केन्द्रबिन्दु मानेर कार्य गर्नुपर्दछ भन्ने कुरामा संवेदनशील, सतर्क र तत्पर बनाउँदछ ।

१.४ बालमैत्री विद्यालय प्रारूप किन?

व्यवस्थापकीय र पठनपाठनका दृष्टिले नेपालका अधिकांश विद्यालयहरू अभै पनि परम्परागत ढाँचामा नै सञ्चालित छन् । हाम्रा विद्यालयहरूको पठनपाठनको समग्र परिवेश अभै पनि घोकाउने तर्फ बढी केन्द्रित छ । केन्द्रीय तहबाट उपलब्ध गराइएका पाठ्य तथा शैक्षिक सामग्रीहरू मात्र विद्यालयहरूमा प्रयोग भइरहेका छन् । स्थानीय तहमा उपलब्ध हुनसक्ने शिक्षण तथा सिकाइ सामग्रीहरू बहुतेक कम प्रयोग भएको छ । यसले गर्दा बालबालिकाको सिकाइको गति, अनुभव र क्षमता अनुसारको पठनपाठनलाई उचितरूपमा सम्बोधन गर्न सकिएको छैन । यी र यस्ता कारणहरूलाई सम्बोधन गर्न बालमैत्री विद्यालयको आवश्यकता भएको हो । विद्यालयमा बालमैत्री वातावरण भएमा बालबालिकाले चाँडो सिक्ने, लेख्दापढ्दा मानसिक तनाव कम हुने आदि जस्ता राम्रा पक्षहरू भएको हुँदा विद्यालयलाई बालमैत्री बनाउनुपरेको हो । तर विद्यालयलाई बालमैत्री बनाउँदा के कस्तो आधारहरू चाहिने हो भन्ने कुराको निस्क्यौल गर्न नै यो प्रारूप तयार पारिएको हो । यस प्रारूपले राष्ट्रिय नीति अनुरूप बालमैत्री विद्यालयका न्यूनतम तथा अपेक्षित मापदण्डहरू तय गर्ने, विद्यालयहरूले मुख्यरूपमा सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरूको पहिचान गरी विद्यालय सुधार योजनामा समेट्ने र अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यलाई बस्तुगत र प्रभावकारी बनाउने विषयहरूमा पथप्रदर्शन गर्दछ ।

१.५ बालमैत्री विद्यालय प्रारूपका उद्देश्यहरू

यस प्रारूपको प्रमुख उद्देश्य बालमैत्री शिक्षण सिकाइको वातावरण तयार गर्नु हो । यस अलावा बालबालिकाको सर्वाङ्गीण प्रतिभा उजागर गर्दै शैक्षिक पहुँच र गुणस्तरमा बढोत्तरी ल्याउनु हो । यसबाहेक यस प्रारूपका उद्देश्यहरू:-

- बालअधिकार, सबैको लागि शिक्षा, सहस्राब्दी विकासका लक्ष्यजस्ता नेपालको तर्फबाट भएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धताहरूलाई सम्बोधन गर्ने,

- बालमैत्री विद्यालयको आवश्यकता र महत्वका बारेमा सरोकारवालाहरूलाई अवगत गराउने,
- बालमैत्री विद्यालयका लागि राष्ट्रिय मापदण्ड र यसका सूचकहरू निर्धारण गर्ने, र
- नेपालमा सञ्चालित सबैखाले विद्यालयहरूलाई बालमैत्री विद्यालय बनाउन निम्नानुसार कार्य गर्ने:
 - दिइएका सूचकहरूको आधारमा विद्यालयको स्तर पहिचान गर्ने,
 - विद्यालयहरूले स्वमूल्यांकन गरी बालमैत्री विद्यालयको स्थिति पत्ता लगाउने,
 - विद्यालयहरूलाई बालमैत्री विद्यालयमा रुपान्तरण गर्न सक्षमता विकास गर्ने,
 - बालमैत्री विद्यालय बनाउन आवश्यक स्थानीय स्रोत साधन जुटाउन मार्गनिर्देश गर्ने,
 - अधिकारमा आधारित गुणस्तरीय शिक्षाको प्रवर्द्धन गर्ने ।

परिच्छेद २

बालमैत्री विद्यालयका पक्षहरू

२.१ प्रभावकारिता

प्रभावकारिता आफैमा वृहत्तर विषय हो । कुनै पनि कार्य, कार्यक्रम, अभ्यास, प्रयास र लगानीले लक्षित वर्गको अवस्थालाई कति प्रभाव पार्न सक्थो भन्ने जान्नेबुझ्ने नै प्रभावकारिता हो । शिक्षाको सन्दर्भमा प्रभावकारितालाई समग्र शैक्षिक प्रक्रियाले बालबालिकाको सिकाइमा के कस्तो प्रभाव पार्न सक्छ भन्ने कुरा बुझ्नुपर्दछ । बालमैत्री विद्यालयको प्रसंगमा भने प्रभावकारितालाई बालकको हित, रुची, क्षमता र आवश्यकता अनुकूलका शैक्षिक गतिविधिहरू छुन वा छैनन् र ती कार्यक्रम तथा प्रक्रियाहरूले बालबालिकाको सिकाइमा तत्कालीन र दीर्घकालीन रूपमा सकारात्मक प्रभाव पार्न सकेको छ वा छैन भन्ने कुरालाई बुझ्नुपर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासमा प्रभावकारितालाई बालमैत्री विद्यालयको सन्दर्भमा निम्नानुसार हेर्ने गरेको पाइन्छ :

- सम्पूर्ण शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया बालमैत्रीपूर्ण र सिकाइका नतिजाहरू गुणस्तरीय हुनुपर्ने
- शिक्षकहरूसँग उच्चस्तरीय क्षमता, दक्षता र नैतिकता हुनुपर्ने
- प्रभावकारी सिकाइका लागि शिक्षक तथा विद्यार्थीमा पर्याप्त उत्प्रेरणा हुनुपर्ने
- विद्यालयको दीर्घकालीन सोच तथा तत्कालीन कार्यक्रमहरूले प्रवर्तनात्मक, सिर्जनशीलता र परिवर्तन लाई आत्मसात गर्दै बालमैत्री वातावरणलाई प्रवर्द्धन गरिएको हुनुपर्ने
- शैक्षिक सामग्री र खेल सामग्रीको पर्याप्तता हुनुपर्ने
- समयमै पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्रीको पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध हुनुपर्ने

नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा लगानी उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भए पनि विद्यालय शिक्षा जुनरूपमा प्रभावकारी र गुणस्तरीय हुनुपर्ने हो त्यो रूपमा हुन सकेको छैन । बढ्दो शैक्षिक बेरोजगारी, सार्वजनिक शिक्षाप्रति सेवाग्राहीको पूर्ण भरोसा नहुनु, विद्यालय उमेरका सवै बालबालिका विद्यालयमा भर्ना नहुनु, उल्लेखनीय संख्यामा विद्यालय छाड्ने दर विद्यमान रहनु, विद्यार्थीको उपलब्धि स्तर सन्तोषजनक नहुनु, सम्बन्धित विद्यार्थीको माथिल्लो तहको शिक्षामा दक्षता कमजोर देखिनु तथा बाह्य प्रतिस्पर्धामा पूर्ण

सफलता हासिल गर्न नसक्नु आदि कुराहरुले शिक्षामा प्रभावकारिता र गुणस्तरको पक्षमा चुनौती विद्यमान छ भन्ने कुरा देखाउँदछ ।

बालमैत्री विद्यालयको प्रमुख लक्ष्य भनेको माथि उल्लेख गरिएका पक्षहरुमा सकारात्मक परिवर्तन गर्न आवश्यक पर्ने क्रियाकलाप संचालन गर्दै बालबालिकालाई उनीहरुको क्षमता र आवश्यकता अनुसारको शिक्षित र योग्य व्यक्ति बनाउनु नै हो । यसर्थ शैक्षिक लगानीको उच्चतम उपयोग गर्दै गुणस्तरीय नतीजा प्राप्त गर्न, बालमैत्री सिकाइ वातावरणको प्रवर्द्धन गर्दै बालबालिकाको क्षमता र प्रतिभाको पूर्ण उपयोगको अवसर दिन, सार्वजनिक शिक्षाको समग्र पक्षमा सुधार गरी गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्न प्रभावकारीता आवश्यक छ । विद्यालय गतिविधिमा प्रभावकारिता आउँदा बालबालिकाहरु विद्यालयमा नआउने र विद्यालय छाड्ने दर पनि कम हुदै जान्छ ।

विद्यालयको सिकाइ वातावरणलाई प्रभावकारी र बालमैत्री बनाउन नयाँ कार्यक्रमको शुरुवात गर्नु भन्दा पनि भइरहेको शैक्षिक अवस्थालाई कसरी प्रभावकारी बनाउने भन्नेकुरा नै अहम् प्रश्न हो । यस सन्दर्भमा हालका विद्यालयहरुको योजना निर्माण प्रक्रिया, विद्यालय व्यवस्थापन समितिको कार्यशैली, शिक्षक व्यवस्थापन, आर्थिक स्रोत व्यवस्थापन, भौतिक स्रोत साधनको व्यवस्थापन, स्थानीय सरोकारवालाहरुको प्रभावकारी परिचालन, शिक्षण सिकाइप्रक्रिया, अतिरिक्त क्रियाकलाप जस्ता गतिविधिमा बालबालिकालाई केन्द्र विन्दु मान्दै यी सबै पक्षमा सुधार ल्याई तत्काल देखिने खालको परिवर्तन ल्याउनु आवश्यक छ । यही आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दै तलको तालिकामा प्रभावकारिता सम्बन्धी न्यूनतम तथा अपेक्षित मापदण्डहरु दिइएको छ ।

तालिका १: प्रभावकारिता सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरु

क्षेत्र	विषयवस्तु/सूचक	न्यूनतम	अपेक्षित
औषत सम्बन्धमा	कक्षागत औषत	५०%	१००%
	विषयगत औषत	५०%	१००%
	विद्यालय छाड्ने दर	१०%	०%
	तहपार गर्ने दर	९०%	१००%
	कक्षा दोहो-याउने दर	५%	०%

	कूल विद्यार्थीमा कम र बढी उमेर समूहका विद्यार्थीको दर	१०%	०%
शिक्षण विधि सम्बन्धमा	प्रवर्तनात्मक शिक्षण विधिको प्रयोग	बहु विधिको प्रयोग भएको	शिक्षकहरुले शिक्षण विधि सम्बन्धी तालीम प्राप्त गरेको, सहभागितात्मक विधिको प्रयोग गरेको र प्रयुक्त विधिको अनुगमन गरेको
समयको सदुपयोग सम्बन्धमा	शिक्षक उपस्थिति	विद्यालय खुलेको दिन मध्ये ९२%	१००%
	कक्षाकोठामा शिक्षक	तोकिएको कूल समयको १००%	कूल समयको १००% र आवश्यकतानुसार अतिरिक्त समयको उपयोग
	विद्यार्थी उपस्थिति	कूल २१० दिन प्रति वर्ष	कूल २२० दिन प्रति वर्ष
शिक्षक दायित्व, सहयोग सम्बन्धमा	शिक्षक उत्तरदायित्व	विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि प्रति शिक्षकहरु उत्तरदायी भएको	विद्यार्थीको व्यक्तिगत उपलब्धिको आधारमा अभिभावकहरूसँग सहकार्य गरी योजना बनाएको, र कार्यान्वयन समेत गरेको
	शिक्षकका लागि पेशागत सहयोग	हरेक शिक्षकले वार्षिक रुपमा कम्तिमा १ पटक मागमा आधारित तालिम प्राप्त गरेको	हरेक शिक्षकले तालिमबाट प्राप्त गरेको ज्ञानसीपलाई कक्षाकोठामा प्रयोग गरे नगरेको समीक्षा गरेको, सो समीक्षा सरोकारवालाहरुमा जानकारी दिने गरेको र सुधारका लागि पृष्ठपोषण समेत आदान प्रदान हुने गरेको
विद्यालय निरीक्षण सम्बन्धमा	विद्यालय निरीक्षण	सम्बन्धित निरीक्षकबाट हरेक शिक्षकको वर्षको कम्तिमा २ पटक कक्षा अवलोकन, पुनर्वलन गरेको	सम्बन्धित निरीक्षकबाट हरेक शिक्षकको वर्षको कम्तिमा २ पटक निरीक्षण भएको, २ पटक प्रधानाध्यापकबाट भएको, २ पटक समकक्षीबाट कक्षा अवलोकन भई पृष्ठपोषण आदान प्रदान भएको
मूल्यांकन सम्बन्धमा	शिक्षक मूल्याङ्कन	हरेकवर्ष शिक्षकहरुको कक्षागत वा विषयगत उपलब्धिका आधारमा मूल्याङ्कन गरिएको र सोको विवरण प्रकाशन गरेको	हरेकवर्ष शिक्षकहरुको कक्षागत वा विषयगत उपलब्धिका आधारमा मूल्याङ्कन गरिएको र सोको आधारमा पुरस्कार तथा पृष्ठपोषणको व्यवस्था भएको
	निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन	आधारभूत तहका क्रमशः कक्षा ७ सम्म कार्यान्वयन भएको	आधारभूत तहको कक्षा ७ सम्ममा विद्यार्थीहरुको व्यक्तिगत अभिलेख सहितको व्यवस्था भई औपचारिक परीक्षा प्रणालीको अन्त्य भएको

२.२ समावेशीकरण

अवसरबाट वञ्चित समूहलाई सम्बोधन गर्ने प्रक्रिया वा रणनीति नै समावेशीकरण हो । समावेशी शिक्षा भन्नाले अर्कालाई बुझ्ने, आदर गर्ने, शैक्षिक आवश्यकतामा प्रतिक्रिया दिने, सबै बालबालिकाको अनुभव, चाहना र मूल्यमान्यतालाई समावेश गर्ने भन्ने बुझिन्छ । औपचारिक शिक्षा

पद्धतिमा समामावेशीकरणले विभिन्न अवसरबाट वञ्चित बालबालिकाको अवस्थालाई सम्बोधन गर्नुपर्छ भन्ने बुझाउँदछ । बालबालिकामा भएको विविध भिन्नतालाई स्वीकार गर्दछ । यस अलावा समावेशीकरणले सबै बालबालिकाकोलागि विभेद रहित वातावरणमा शिक्षा लिनदिन पाउनु पर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्दछ ।

समावेशीकरणले विद्यालयमा समुदायको स्वामित्वलाई महत्व दिदै बालबालिकाका आवश्यकता अनुरूप उपयुक्त वातावरण र सहयोग पाएमा सबैले सिक्न सक्छन् भन्ने मान्यता राख्दछ । यस पद्धतिमा राष्ट्रिय तथा स्थानीय तहमा कुनै पनि परिस्थितिको कारणले शैक्षिक अवसरबाट वञ्चित रहेका बालबालिकालाई अवसर प्रदान गर्न प्रयत्न गर्दछ । विद्यालयमा उपयुक्त वातावरण र सहयोगको अभावमा विद्यालय छाड्ने अवस्थाका बालबालिकाको समस्या पहिचान गरी समाधानको उपयुक्त उपाय अवलम्बन गर्दछ । समावेशीकरण अर्न्तगत शैक्षिक समावेशीकरणले सम्पूर्ण बालबालिकाको सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक आवश्यकतालाई पूरा गर्ने खालको सिकाइमैत्री वातावरण अवलम्बन गर्न प्रोत्साहन गर्दछ । यसले शिक्षा प्राप्त गर्ने सबै बालबालिकाको अधिकार हो भन्ने कुरालाई सुनिश्चित गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ । आफ्नै समुदायमा बसी कम्तिमा आधारभूत तह सम्मको शिक्षा प्राप्त गर्न पाउनुपर्छ भन्ने कुरा यसको मुख्य पक्ष हो ।

नेपालमा विद्यालय तहको शिक्षामा समावेशीकरणको पक्षबाट सम्बोधन गर्नुपर्ने वर्गमा बालिका, द्वन्द्वपीडित बालबालिका, दलित/जनजातिका समूहका बालबालिका, अपांगता भएका बालबालिका, सडक बालबालिका, यौनशोषण तथा बेचबिखनमा परेका बालबालिका, मजदुरी गर्ने बालबालिका, गरिबीबाट समस्याग्रस्त बालबालिका, सुधारगृहमा रहेका बालबालिका, असक्षम/अनाथ र रोगग्रस्त बालबालिका पर्दछन् ।

विद्यमान अवस्थामा नेपालको विद्यालयतहको शैक्षिक व्यवस्थापनले माथि उल्लेख गरे बमोजिमका कमजोर वर्गको आवश्यकतालाई पर्याप्त मात्रामा सम्बोधन गर्न सकेको छैन । विद्यालय तहको समग्र शैक्षिक व्यवस्थापन एवम् पठनपाठनको पक्षलाई कसरी समावेशी बनाउने, विद्यालयलाई बालकेन्द्रित र बालमैत्री कसरी बनाउने, सबै सक्षम र असक्षमहरुलाई विद्यालय शिक्षामा समान र समतामा आधारित अवसर कसरी उपलब्ध गराउने, उनीहरुलाई शिक्षामा कसरी प्रवाहीकरण गर्ने भन्ने विषयहरुलाई शैक्षिक पक्षबाट सम्बोधन हुनुपर्दछ ।

माथि उल्लेख गरिए अनुसारका सबै कमजोर वर्गहरूलाई समेट्न सक्ने गरी पाठ्यक्रम, सोसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू, शिक्षक तालिम, मूल्याङ्कन प्रक्रिया तथा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापहरू हालसम्म अपेक्षित रूपमा व्यवस्थित गर्न सकिएको छैन । स्थानीय आवश्यकता अनुसार विद्यालय कार्यपात्रोलाई लचकता प्रदान गर्ने, विद्यार्थीको चाहना (उनीहरूको सिकाइको स्तर, गति र क्षमता) अनुरूप शिक्षण गर्ने, पाठ्यक्रमको स्थानीयकरण गर्ने, आवश्यकतामुखी पाठ्यक्रम विकास गर्ने जस्ता कार्य आवश्यक हुने र जातजाति, महिला तथा गरीबीको रेखामुनि परेका, भाषिक रूपमा पिछ्छडिएका, अपांगता भएका आदि बालबालिकाहरूमा विशेष ध्यान पुऱ्याई उनीहरूका आवश्यकताहरू क्रमशः सम्बोधन गर्दैजानु शैक्षिक समावेशीकरणका आधारभूत पक्षहरू हुन् । यसका लागि विद्यालय व्यवस्थापन, प्रधानाध्यापक तथा शिक्षक विद्यार्थीहरूमा सचेतना ल्याई आवश्यकतामा आधारित योजना, सहभागितात्मक कार्यान्वयन र स्थानीय अनुगमन तथा मूल्यांकन व्यवस्था लागू गर्नुपर्ने हुन्छ ।

शिक्षण सिकाइमा समावेशी गर्न सर्वप्रथम विद्यार्थीहरूको सामाजिक, आर्थिक, भाषिक, सांस्कृतिक, शारीरिक तथा मानसिक पृष्ठभूमि र अवस्थाको पहिचान हुनु जरुरी छ । त्यसैगरी विद्यालय व्यवस्थापन समिति, प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरूमा समावेशीकरणको आधारभूत मान्यता र समावेशीकरण गर्ने तौरतरिकाका बारेमा जानकारी हुनु जरुरी छ । शिक्षणमा समावेशीकरण गर्न विद्यार्थीहरूको बसाइ व्यवस्था, शिक्षक विद्यार्थीको व्यक्तिगत सम्पर्क, शिक्षकले विद्यार्थीलाई सम्बोधन गर्दा प्रयोग गरिने बालमैत्री भाषा, दण्डरहित र भयरहित शिक्षण, विद्यार्थीको व्यक्तिगत आवश्यकताका आधारमा शिक्षकबाट सहयोग जस्ता विषयमा शिक्षकहरूमा ज्ञान तथा सीप हुनु पर्दछ भने यसअनुसार भए/नभएको अनुगमन प्रधानाध्यापक तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिले गर्नु पर्दछ । तलको तालिकामा समावेशीकरणसम्बन्धी न्यूनतम तथा अपेक्षित मापदण्डहरू दिइएको छ ।

तालिका २: समावेशीकरण सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू

क्षेत्र	विषयवस्तु/सूचक	न्यूनतम	अपेक्षित
पहुँच सम्बन्धमा	बालबालिकाको घर र विद्यालयको दुरी	आधा घण्टाको हिड्ने बाटो वा २ कि.मि.	१५ मिनेटका हिड्ने बाटो वा १ कि मि
	अपांगताका आधारमा	सबै अपांगता भएकालाई विद्यालयको पहुँचका लागि सहयोगको व्यवस्था	सबै अपांगता भएकालाई विद्यालयको पहुँच
	जात जातिगत आधारमा	१००%	१००%
	धर्म, संस्कृतिको आधारमा	१००%	१००%
	आर्थिकरूपमा कमजोर तथा	१००%	१००%

	अन्य कमजोर वर्गको विद्यालयमा भर्ना		
शिक्षक तालिम सम्बन्धमा	समावेशीकरणसँग सम्बन्धित शिक्षक तालिम	सबै शिक्षकहरूले समावेशीकरण सम्बन्धी तालिम प्राप्त गरेको	सबै शिक्षकहरूको समावेशीकरण सम्बन्धी तालिमको पुर्नताजकीकरण र निरन्तर अनुगमन गरेको ।
सहभागिता सम्बन्धमा	विद्यालय गतिविधिमा सबै सरोकारवलाहरूको सहभागिता	भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक, आदि सबै किसिमले पिछडिएका वर्गहरूको विद्यालय योजना निर्माण देखि अन्य गतिविधिमा सहभागिता भएको	भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक, आदि सबै किसिमले पिछडिएका वर्गहरूको दीर्घकालीन तथा अल्पकालीन विद्यालय योजना निर्माण देखि विद्यालय अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा व्यवस्थापकीय गतिविधिमा सहभागिता भएको
शिक्षणसिकाई सम्बन्धमा	वातावरण	सबै बालबालिकाका लागि भेदभाव रहित सिकाइको वातावरण, क्षमताका आधारमा शिक्षणसिकाइ वातावरण, बालबालिकाको गति अनुसारको सिकाइ वातावरण र बालबालिकाहरूको व्यक्तिगत कठिनाई लाई मध्यनजर गर्दै शिक्षण सिकाइ गरेको	सबै बालबालिकाका लागि भेदभाव रहित सिकाइको वातावरण, क्षमताका आधारमा शिक्षणसिकाइ वातावरण, बालबालिकाको गति अनुसारको सिकाइ वातावरण र बालबालिकाहरूको व्यक्तिगत कठिनाई पत्ता लगाई व्यक्तिगत विभिन्नताका आधारमा उपचारात्मक उपाय सहितको शिक्षण सिकाइको सुनिश्चितता भएको
अतिरिक्त क्रियाकलाप सम्बन्धमा	अतिरिक्त क्रियाकलापमा समावेशीकरणको अवस्था	विविधतापूर्ण विशेषता भएका बालबालिकाको सहभागिताको सुनिश्चितता भएको	विद्यालयद्वारा आयोजित अतिरिक्त क्रियाकलापमा समावेशीकरण भए नभएको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरेको

२.३ शिक्षामा लैंगिक पक्ष

लैंगिक विकासको अवधारणाले पुरुष र महिला दुवैको क्षमताको विकास र उपयोग समान किसिमले हुनुपर्दछ भन्ने दृष्टिकोण राख्दछ । नेपालको वर्तमान शैक्षिक परिवेशमा लैंगिक समानता ल्याउन सरकारी तथा गैरसरकारी तहमा प्रशस्त प्रयासहरु भइरहेका छन् । यस्ता प्रयासहरूले छात्राहरूको भर्ना प्रतिशत बढाएको छ, विद्यालयमा भर्ना भएकाहरूलाई केही हदसम्म भएपनि टिकाइराखेको छ र विद्यालय छाडेकालाई बैकल्पिक शिक्षाको व्यवस्था गरेको छ । यति हुँदाहुँदै पनि शिक्षामा लैंगिक पक्षलाई सबल बनाउन अबै सकिएको छैन । विद्यालयमा छात्राको पहुँच अबै पनि तुलनात्मक रूपमा कम छ । गरीबी, बालविवाह, चेतनाको कमी, घर भित्र र बाहिर काम गर्नुपर्ने बाध्यता आदि जस्ता कारणहरूले बालिकाहरू विद्यालयमा अपेक्षित रूपमा सहभागी हुन सकेका छैनन् । विद्यालय भित्रको वातावरण तथा व्यवहार छात्रामैत्री नहुनुले पनि उनीहरूको सहभागिता कमजोर बनाएको हो । यी र यस्ता

कमजोरीहरुलाई सम्बोधन गर्न नीति निर्माण तहदेखि पठनपाठनका क्रियाकलापसम्म थप पहल र प्रयत्नको आवश्यकता छ ।

विद्यालयमा लैंगिक पक्षलाई सबल बनाउने हो भने विद्यालय भित्रका गतिविधिहरुलाई मात्र सम्बोधन गरेर पुग्दैन । विद्यालय बाहिर चेतनामूलक कार्यक्रमहरु पनि उत्तिकै रुपमा सञ्चालन गर्नुपर्दछ । विद्यालयभित्र छात्रवृत्ति, अवसरको मूल्य, विद्यालय पोशाक, निशुल्क पाठ्यपुस्तक आदि पक्षलाई सबल बनाउनु पर्ने हुन्छ । पठनपाठनका दृष्टिले छात्राहरुको लागि बालिकामैत्री शिक्षण सिकाइमा विशेष ध्यान पुर्‍याउनु पर्दछ । शिक्षक नियुक्तिमा महिला शिक्षक नियुक्ति सम्बन्धी नीतिको पूर्ण कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । तालिममा महिलाहरुलाई बढी महत्व दिनुपर्दछ । यी र यस्ता कुराहरुलाई ध्यान दिदै तलको तालिकामा लैंगिक पक्ष सम्बन्धी न्यूनतम तथा अपेक्षित मापदण्डहरु दिइएका छन् ।

तालिका ३: शिक्षामा लैंगिक पक्ष सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरु

क्षेत्र	विषयवस्तु/सूचक	न्यूनतम	अपेक्षित
छात्रवृत्ति सम्बन्धमा	५०% छात्रवृत्ति	सबै छात्राहरुले ५०% छात्रा छात्रवृत्ति पाएको	५०% छात्रा छात्रवृत्ति १००% पुगेको
	दलित छात्रवृत्ति	वर्तमान नियम कानूनले व्यवस्था गरेअनुसार वितरण भएको	तात्कालिन नियम कानूनले व्यवस्था गरेअनुसार वितरण भएको
	जनजाति छात्रवृत्ति	वर्तमान नियम कानूनले व्यवस्था गरेअनुसार वितरण भएको	तात्कालिन नियम कानूनले व्यवस्था गरेअनुसार वितरण भएको
	शहीदका छोराछोरीका लागि छात्रवृत्ति	वर्तमान नियम कानूनले व्यवस्था गरेअनुसार वितरण भएको	तात्कालिन नियम कानूनले व्यवस्था गरेअनुसार वितरण भएको
	अपांग छात्रवृत्ति	वर्तमान नियम कानूनले व्यवस्था गरेअनुसार वितरण भएको	तात्कालिन नियम कानूनले व्यवस्था गरेअनुसार वितरण भएको
	कर्णाली छात्रवृत्ति	वर्तमान नियम कानूनले व्यवस्था गरेअनुसार वितरण भएको	तात्कालिन नियम कानूनले व्यवस्था गरेअनुसार वितरण भएको
लैंगिक सहभागिता सम्बन्धमा	छात्र र छात्राको सहभागिता बढाउन	छात्रको तुलनामा ९७% छात्रा भएको	छात्र र छात्राको समान सहभागिता भएको
	महिला शिक्षक व्यवस्थापन गर्नगराउन	महिला शिक्षक नियुक्ति सम्बन्धी नीतिको पूर्ण कार्यान्वयन भएको	विद्यालयहरुमा कम्तिमा ५०% महिला शिक्षक भएको
	विद्यालय व्यवस्थापनमा महिलाको सहभागिता बढाउन	व्यवस्थापन समितिमा कम्तिमा १ जना महिला सदस्य भएको	विद्यालयसम्बद्ध सबै समितिहरुमा ५०% महिलाहरु सहभागि भएको
लैंगिक चेतनामूलक कार्यक्रम	विद्यालयमा सरोकारवालाहरुको रुचि बढाउन	वर्षको १ पटक गरेको	स्थानीय परिवेश र आवश्यकतानुसार वर्षको २ वा सो भन्दा बढी र सो कार्यक्रमको प्रभावकारितासम्बन्धी लेखाजोखा गरेको ।
	लैंगिक पक्षमा विशेष जोड दिन	सबै खालका शैक्षिक गतिविधिमा लैंगिक पक्षलाई विशेष जोड दिएको	शैक्षिक गतिविधिका हरेक क्रियाकलापमा लैंगिक पक्ष अभिन्न अंगको रुपमा स्थापित भएको

२.४ बालबालिका, परिवार र समुदायको सहभागिता

विद्यालय सञ्चालनको प्रमुख जिम्मेवारी विद्यालयको व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक संघ, प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरूको हुन्छ । यस अलावा विद्यालयको नीति निर्माण, योजना तर्जुमा र कार्यक्रम सञ्चालनमा बालबालिका, परिवार र समुदायको सक्रिय एवं निरन्तर सहभागिता आवश्यक हुन्छ । यस बाहेक विद्यालयमा सञ्चालन हुने हरेक क्रियाकलापहरूमा बालबालिकाहरूको सहभागिता पनि हुनुपर्दछ । विविध कार्यहरूमा बालबालिकाहरूको सहभागिता बढ्दा एकातिर कार्यक्रम सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्न सकिन्छ भने अर्कोतर्फ बालबालिकाहरूको आत्मविश्वास र काम गर्ने दक्षतामा पनि वृद्धि हुन्छ । यसबाहेक बालबालिकाहरूको शिक्षा लगायत अन्य पक्षको विकासमा परिवारको पनि उत्तिकै योगदान रहेको हुन्छ । परिवारको सहयोग बिना नत बालबालिकालाई विद्यालयसम्म ल्याउन सकिन्छ नत विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयमा टिकाइ राख्न सकिन्छ । अतः बालमैत्री विद्यालयले बालबालिकाहरूको उचित एवं चौतर्फी विकासकालागि अभिभावकहरूसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क राखी काम गर्नुगर्नुपर्दछ भन्ने कुराको वकालत गर्दछ ।

विद्यालयमा सरोकारवालाहरूको सहभागिता बढाउन अभिभावकहरूलाई विद्यालयमा भेला गराई सञ्चालित कार्यक्रमहरूबारे जानकारी दिनुदिलाउनु पर्दछ, अभिभावकहरूलाई आफ्ना बालबालिकाहरूको प्रगति बारे जानकारी लिन प्रोत्साहित गर्नु पर्दछ र बालबालिकाहरूमा कुनै व्यक्तिगत समस्या भए सम्बन्धित अभिभावकसँग सम्पर्क गरी सामुहिक रूपमा समस्याको समाधान गर्न प्रयत्न गर्नुगर्नुपर्दछ । यसबाहेक विद्यालय सुधार योजना निर्माण गर्दागर्नुपर्दा बढी भन्दा बढी अभिभावकहरूको प्रतिनिधित्व गराउनु पर्दछ । अभिभावक भेला आयोजना गर्नुगर्नुपर्दछ । अभिभावकहरूको कार्य-समूह बनाएर विद्यालयको विशेष क्षेत्र जस्तै - पुस्तकालय सञ्चालन, विद्यालयको रेखदेख, भौतिक निर्माण आदिको कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुगर्नुपर्दछ र अभिभावक-शिक्षक संघको गठन एवं सक्रिय रूपमा सञ्चालन गरेर अभिभावकहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्नुगर्नुपर्दछ ।

कुनै पनि विद्यालयको समुदाय भन्नाले प्रथमतः विद्यालय रहेको क्षेत्र वरिपरि बसोबास गर्ने व्यक्तिहरू, संघसंस्था एवं सेवा प्रदायकहरू बुझिन्छ । बालमैत्री विद्यालयको हकमा भने गुणस्तरीय शिक्षण-सिकाइ क्रियाकलापका अतिरिक्त बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य, पोषण र सुरक्षा विषयमा पनि उत्तिकै ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ र साथसाथै समुदायका व्यक्ति एवं संघसंस्था र सेवा प्रदायकहरूको

सहभागिता पनि जुटाउनु पर्दछ । यी र यस्ता कार्यहरूलाई बालमैत्री विद्यालयले के कस्तो रूपमा हेरेको छ भन्ने कुराको जानकारी तलको तालिकामा दिइएको छ ।

तालिका ४: समुदायको सहभागिता सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू

क्षेत्र	विषयवस्तु/सूचक	न्यूनतम	अपेक्षित
सहभागिता सम्बन्धमा	बालबालिकाको सहभागिता	बालक्लवको गठन भएको	बालक्लव गठन भएको र सो क्लबले सञ्चालित कार्यक्रमहरूको अनुगमन तथा समीक्षा गरेको
		विद्यालय सुधार योजना निर्माणमा बालबालिकाको सहभागिता भएको	विद्यालय सुधार योजना निर्माणमा बालबालिकाहरूद्वारा प्रेषित सुझावहरूको पूर्ण कार्यान्वयन भएको
		बालबालिकासँग सम्बन्धित आन्तरिक नियम बनाउँदा बालबालिकाहरूको सहभागिता भएको	बालबालिकासँग सम्बन्धित आन्तरिक नियम बनाउँदा बालबालिकाहरूको सहभागिता भएको र नियमको कार्यान्वयनमा लेखाजोखा भएको
		विद्यालय व्यवस्थापनद्वारा बालक्लव गठन र क्षमता बृद्धि गर्ने कार्यक्रम स्पष्ट भएको	विद्यालय व्यवस्थापनद्वारा बालक्लवका सदस्यहरूलाई क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम गराएको
		बालक्लवको नियमित बैठक र कार्ययोजना निर्माण भएको	सबैजसो निर्णयहरूमा बालबालिकाको सहभागिता भएको र उनीहरूको सुझावलाई प्राथमिकता दिएको
	परिवारको सहभागिता	अभिभावक शिक्षक संघको गठन भएको	अभिभावक शिक्षक संघद्वारा विद्यालयको गुणस्तर सुधार सम्बन्धी कार्यक्रमहरू गरेको
		विद्यालय सुधार योजना निर्माणमा अभिभावकको सहभागिता भएको	विद्यालय सुधार योजनामा समावेश भएका अभिभावकहरूको सुझावको कार्यान्वयन भएको
		अभिभावक भेला वर्षको १ पटक बस्ने गरेको	अभिभावक भेला वर्षको २ वा सो भन्दा बढी बस्ने गरेको
		अभिभावक शिक्षक संघको ३ महिनामा १ पटक बैठक बस्ने गरेको	अभिभावक शिक्षक संघको २ महिनामा १ पटक बैठक बस्ने गरेको
		केही अभिभावक विद्यालयमा बालबालिकाको प्रगति बुझ्न आउने गरेको	सक्रिय र जिम्मेवार अभिभावकलाई पुरस्कृत गर्ने गरेको र हरेक अभिभावक विद्यालयमा बालबालिकाको प्रगति बुझ्न आउने गरेको
	समुदायको सहभागिता	वर्षको १ पटक सामुदायिक भेला गरेको	आवश्यकतानुसार वर्षमा २ पटक भन्दा बढी सामुदायिक भेला गरेको र भेलाका निर्णयहरू कार्यान्वयन गरेको ।
		समुदायको सहयोगमा विद्यालयमा भौतिक सुधारको काम भएको	समुदायको सहयोगमा विद्यालयमा भौतिक सुधार, स्वास्थ्य र पोषण सम्बन्धी कार्यक्रमहरू नियमित सञ्चालनमा रहेको
		विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठक २ महिनामा बस्ने गरेको	विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठक १ महिनामा बस्ने गरेको
		विद्यालयमा ६-६ महिनामा सामुदायिक भेला गर्ने गरिएको	विद्यालयको नीति निर्माण, कार्यान्वयन र अनुगमनमा समुदायका सदस्यहरू पूर्ण सक्रिय भएको

२.५ स्वास्थ्य, सुरक्षा र बचाव

बालबालिकाको स्वास्थ्यले उनीहरूको सिकाइ एवं विद्यालयमा हुने अन्य क्रियाकलापहरूमा प्रभावकारी भूमिका खेलेको हुन्छ । शारीरिक एवं मानसिक रूपमा स्वस्थ नभैकन कुनै पनि बालबालिकाको उचित विकास सम्भव हुँदैन । अतः रोगबाट बालबालिकाहरू सुरक्षित रहन पाउनु र रोग लागेको खण्डमा यथाशिघ्र उपचार गर्न पाउनु सबै बालबालिकाहरूको अधिकार हो । उक्त अधिकार सुनिश्चित गराउने जिम्मेवारी अभिभावक लगायत बालमैत्री विद्यालयको पनि हो । यसका लागि विद्यालयमा कम्तिमा वर्षको दुईपटक बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य परीक्षणको व्यवस्था हुनु पर्दछ र हरेक विद्यार्थीको व्यक्तिगत स्वास्थ्य विवरणलाई व्यवस्थित र अध्यावधिक गरिनु पर्दछ ।

विद्यालयमा बालबालिकाहरूकालागि उपयुक्त सुरक्षाका उपायहरू अवलम्बन गर्नु पनि नितान्त आवश्यक छ । सुरक्षाको उपायहरूमध्ये विद्यालयको वातावरण र कक्षाकोठाहरू स्वस्थकर र सुरक्षित हुनु, शुद्ध खानेपानीको व्यवस्था हुनु, सफा शौचालय र ढलको राम्रो व्यवस्था हुनु, अतिरिक्त पोषण तथा दिवा खाजाको प्रबन्ध हुनु र व्यक्तिगत सरसफाइको बन्दोबस्त हुनु आदि पर्दछन् । साथै शारीरिक एवं मानसिक सुरक्षाको हेतुले विद्यालयमा भौतिक/शारीरिक द्वन्द्व एवं कठिनाइ, दुर्व्यवहार, घृणा नहुने कुराको प्रत्याभूति हुनु अत्यन्त जरुरी हुन्छ ।

बालबालिकाहरूलाई सम्भावित दूर्घटनाबाट बचाउन बालमैत्री विद्यालयले विशेष ध्यान पुर्‍याउनु पर्ने हुन्छ । यसका लागि विद्यालय भित्र हुनसक्ने सम्भावित दूर्घटना तथा घाउ, चोटपटकबाट बच्न खाल्डाखुल्डी पुर्ने, विद्यालय वरिपरि पर्खाल वा बार लगाउने, प्राथमिक उपचारको व्यवस्था गर्ने, अग्नी नियन्त्रणको व्यवस्था गर्ने, कोठाहरू बढी तातो वा बढी चिसो हुनबाट जोगाउने, प्रकाशको उचित प्रबन्ध गर्ने गर्नुपर्दछ । साथै भूकम्प र सम्भावित दैवीप्रकोपबाट बच्ने उपायहरू अवलम्बन गर्नुका साथै समय-समयमा त्यसबारे जानकारी र अभ्याससमेत गराउने व्यवस्था हुनु पर्दछ ।

जसरी विद्यालय भित्र बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य, सुरक्षा तथा बचावका लागि ध्यान दिनु पर्दछ त्यसैगरी बालमैत्री विद्यालयले विद्यालय बाहिर पनि बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य, सुरक्षा र बचावका लागि परिवार र समुदायसँग सहकार्य गर्नुपर्दछ । किनकि बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य विद्यालय बाहिरको वातावरणमा पनि निर्भर रहेको हुन्छ । यसका लागि समुदायमा रहेका स्वास्थ्यचौकी एवं स्वास्थ्य

कार्यकर्ताहरूको सहयोगमा विभिन्न रोगहरुबाट बचाउन खोप कार्यक्रमको सञ्चालन गर्नु, घरपरिवार र सामुदायिक स्थानहरूको सरसफाइ गर्नु, विद्यालय आउँदा-जाँदा बालबालिकाहरूले प्रयोग गर्ने बाटोघाटोमा फोहोरमैला हुन नदिनु, ठूलो सडक पार गर्नुपर्ने भएमा वा नदी वा नहर तर्नुपर्ने भएमा ठूला व्यक्ति तथा अभिभावकको सहयोगमा बाटो कटाउने वा नदी वा नहर तार्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । जसले गर्दा बालबालिकाहरूलाई दूधटनाबाट बचाउन सकिन्छ । यी विषयवस्तुलाई व्यवस्थापन गर्न प्रत्येक विद्यालयकालागि आवश्यक पर्ने निम्नतम र अधिकतम मापदण्ड तल तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५: स्वास्थ्य, सुरक्षा र बचावट सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू

क्षेत्र	विषयवस्तु/सूचक	न्यूनतम	अपेक्षित
स्वास्थ्य सम्बन्धमा	स्वास्थ्य परीक्षण	वर्षको १ पटक विद्यालयमा तालिम प्राप्त स्वास्थ्यकर्मीबाट बालबालिकाको स्वास्थ्य परीक्षण गरको	वर्षको २ पटक विद्यालयका सबै बालबालिकाको स्वास्थ्य परीक्षण गरेको र हरेक बालबालिकाको व्यक्तिगत स्वास्थ्य विवरण दुरुस्त राखेको
		प्राथमिक उपचार बाकस उपलब्ध भएको र सो बाकसभित्र प्राथमिक उपचार, जुकाको औषधी, र सुईको व्यवस्था भएको	प्राथमिक उपचार बाकस उपलब्ध भएको, प्राथमिक उपचार कसरी गरिन्छ भन्ने विषयमा सबै शिक्षक/शिक्षिका एवं ठूला बालबालिकाहरूलाई तालिम दिएको, वर्षको एक पटक आँखा, मुख र कानको परीक्षण गर्ने गरेको र सिकाइमा विशेष समस्या भएका बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक र संवेगात्मक अवस्थाको परीक्षण गर्ने गरेको
			नियमित जुकाको औषधी वितरण भएको
			विद्यालयमा प्रत्येक वर्ष खोप कार्यक्रम सञ्चालन गरेको र बालबालिकाले खोप लिएको/नलिएको रेकर्ड राखेको र स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित फोहोरहरु फाल्न बाकसको व्यवस्था भएको
		धुमपान, मद्यपान, लागूपदार्थ निषेधका लागि आचारसंहिता निर्माण भएको	धुमपान, मद्यपान, लागूपदार्थ निषेधका लागि तयार गरिएको आचारसंहिताको पालना भए नभएको मूल्यांकन भएको ।
		विद्यालय सरसफाई गर्न कोही न कोही जिम्मेवार भएको	विद्यालयमा दिनदिनै सफा गर्ने काममा बालबालिका लगायत सबैलाई नियमित रुपमा संलग्न गराएको
		बालबालिका सफासुगन्ध भएर आएको/नआएको हेर्ने गरेको	बालबालिकाको व्यक्तिगत सरसफाइको नियमित जाँच गरी व्यक्तिगत सरसफाइ अवलम्बन गर्न सिकाएको र आवश्यकतानुसार अभिभावकलाई पनि सम्पर्क गरेको
		विद्यालय हातामा पानी नजम्ने बन्दोवस्तु मिलाएको	विद्यालय हातामा पानी नजम्ने ढलको व्यवस्थाका साथै शौचालयको फोहोर र धाराको पानीको निकासको उचित प्रबन्ध भएको
		बालबालिकाले पोषिलो खाजा ल्याए नल्याएको जाँच गर्ने गरेको	विद्यालय स्वयंले पोषिलो खाजाको व्यवस्था गरेको र बालबालिकाको पोषणको स्तर प्रत्येक ३/३ महिनामा जाँच्ने गरेको

		फोहोर बटुल्ने निश्चित ठाँउ वा फोहोर फाल्ने भाँडोको व्यवस्था भएको	फोहोर बटुल्ने निश्चित ठाँउ वा फोहोर फाल्ने भाँडोको व्यवस्था भएको
सुरक्षा सम्बन्धमा	सुरक्षा अनुभूति	विद्यालयमा भौतिक, शारीरिक दण्ड/सजाय निषेध गरिएको	विद्यालयमा शारीरिक दण्ड/सजाय दिन नपाइने र बालबालिकाको पृष्ठभूमि र क्षमताको आधारमा कसैलाई मानसिक कष्ट, दुर्व्यवहार, घृणा गर्न नपाइने नीति नियम बनाइ लागू गरेको र सोको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरेको
			विद्यालय भित्र र समुदायमा समेत बालबालिकामाथि हुने शारीरिक सजाय, हेपाइ, यौन शोषण एवं दुरव्यवहारको अन्त्यका लागि विद्यालयमा स्पष्ट योजना तथा कार्यक्रमहरु भएको
बचावट सम्बन्धमा	बचावटको अनुभूति	विद्यालय हाताभित्र खाल्डाखुल्डी नरहेको र विद्यालय हातालाई केही न केहीले घेराबार गरेको	खाल्डाखुल्डी पुर्नुका साथै विद्यालय हातामा पर्खाल वा बार लगाइएको र आवश्यक मर्मत सम्भार गर्ने गरेको
		हावा, पानीबाट बच्न विद्यालयका कक्षाकोठामा ढोका र भ्यालको व्यवस्था भएको	कक्षाकोठाको भ्यालमा ग्रील हुनुका साथै बरण्डा एवं भ्यालमा रेलिङको व्यवस्था भएको
		भूकम्प आउँदा कसरी बच्न सकिन्छ भन्ने कुराको जानकारी बालबालिकाहरुलाई दिएको	भूकम्प आएको खण्डमा केगर्ने भन्नेबारे बालबालिका र शिक्षकहरुलाई समय-समयमा अभ्यास समेत गराउने गरेको
		सामुदायिक नक्साकनबारे बालबालिकालाई जानकारी दिइएको	विद्यालयले समुदायमा रहेका सेवा प्रदायक संस्थाहरु जस्तै, प्रहरी, स्वास्थ्यचौकी, अग्नि नियन्त्रक आदिको सामुदायिक नक्साङ्कन गरेको

२.६ विद्यालयको भौतिक अवस्था

विद्यालयको भौतिक अवस्था बालमैत्री सिकाई वातावरणको लागि आवश्यक पर्ने पूर्वाधारमध्ये सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष हो । विशेषतः शैक्षिक प्रक्रियाका तीनवटा पक्षहरु: लगानी, प्रक्रिया र उपलब्धिमध्ये भौतिक पूर्वाधारलाई लगानीको पक्षबाट हेर्ने गरिन्छ । विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार भन्नाले विद्यालयको जग्गाजमीन, विद्यालय हाता, विद्यालय भवन, कक्षाकोठा, प्रयोगशाला, पुस्तकालय, फर्निचर (पिजनहोल टेबुल, दराज, च्याक, डेस्कवेन्च), शौचालय, खानेपानी, खेलमैदान, शैक्षिकसामग्री, कालोरसेतोपाटी, श्रव्यदृश्य सामग्री, दराज, विद्युतीय उपकरण, कम्प्युटर, चमेनागृह, छात्रावास, संरक्षणगृह आदि पर्दछन् । विद्यालयको भौतिक पक्ष बालमैत्री शैक्षिक वातावरणका अन्य पक्षहरूसँग पनि सम्बन्धित हुन्छ । त्यसैले बालमैत्री विद्यालयका विविध पक्षमध्ये भौतिक पक्षको व्यवस्थापनमा विशेष

ध्यान पु-याउनु पर्ने हुन्छ । राम्रो भौतिक अवस्थाले गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुँदा विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापनको पक्षमा विशेष ध्यान दिनुपरेको हो ।

विद्यालयको भौतिक अवस्था सुधार्न आर्थिक पक्षले बढी महत्व राख्दछ । उपलब्ध श्रोतसाधनले भ्याएसम्म विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार निर्माण गर्दागराउँदा बालबालिकाको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी आकर्षक, सुरक्षित, टिकाउ, बालमैत्री, लैंगिक र अपाङ्गमैत्री बनाउनुपर्छ । यसका लागि सम्बन्धित सरोकारवालाहरुको चेतना, सोच, सीप र प्रतिवद्धता आवश्यक पर्दछ ।

बालमैत्री सिकाइ वातावरणको सन्दर्भमा हेर्दा हाम्रा विद्यालयहरुको भौतिक व्यवस्थापन अपेक्षितरूपमा बालमैत्री अनकूल भएको पाइँदैन । फलस्वरूप गुणस्तरीय शिक्षाको प्राप्तिमा नकारात्मक असर परिरहेको छ । ठूलो धनरासी खर्चेर बनाएको भवन पनि कुशल प्राविधिक डिजाइन, सुपरीवेक्षण र सल्लाहको अभावमा कमजोर, असुरक्षित, र बालअनुपयोगी भएको छ । त्यस्तै गरी विद्यालयमा उपलब्ध फर्निचर कुनै होंचा, कुनै अग्ला, कुनै धेरै ठूला त कुनै धेरै साँघुरा, राम्रोसँग तयारी नभएका र विद्यार्थीलाई चोटपटक पु-याउने खालका देखिन्छन् । अन्य भौतिक पक्षका हकमा पनि लेआउट, डिजाइन, निर्माण, आदि बालबालिकाको हितलाई ध्यानमा राखी व्यवस्थापन गरेको पाइँदैन । यसप्रकारको अवस्थालाई परिवर्तन गरी आकर्षक, सुरक्षित र बालमैत्री बनाउनु जरुरी छ, यसबाट मात्र अपेक्षित बालमैत्री सिकाइ वातावरणमा गुणस्तरीय शिक्षाको प्रत्याभूति गर्न सकिन्छ । तल दिइएका जानकारीहरुबाट भौतिक पूर्वाधारसम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरु के के छन् भन्ने कुरा जान्न र बुझ्न सकिन्छ ।

तालिका ६: पूर्वाधार सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरु

क्षेत्र	विषयवस्तु/ सूचक	न्यूनतम	अपेक्षित
भौतिक पूर्वाधार	भवन तथा कक्षा कोठा	भूकम्प निरोधक भवन भएको	भूकम्प निरोधक रंगरोगन सहितको पक्की भवन भएको
		घाम पानी छेक्ने छाना भएको	चिसो, तातो, पानी र आवाज प्रूफ सिलिंग छाना भएको
		प्लास्टर गरिएको वा राम्रोसँग लिपिएको भित्ता भएको	प्लास्टर र रंगरोगन गरिएको भित्ता भएको
		लेख्न र पढ्न वाधा नपुग्ने खालको पर्याप्त उज्यालो भएका कोठाहरु भएको	पर्याप्त हावा खेल्ने तथा प्रकाश आउने झ्याल र सुरक्षाको लागि ग्रील वा डण्डी लगाएको
		प्रति ५० विद्यार्थीकालागि १ कक्षा कोठा भएको	विद्यार्थीको पहुँचमा भएको, सुरक्षित झ्यालढोका जुन बन्द गर्न र खोल्न मिल्ने भएको
			प्रति ४० विद्यार्थीकालागि एक कक्षा कोठा भएको

		प्रति विद्यार्थी ०.७५ वर्गमीटर क्षेत्रफल भएको	प्रति विद्यार्थी १.०० वर्गमीटर क्षेत्रफल भएको
		भवन तथा कक्षाकोठा बाल तथा अपांगतामैत्री भएको	भवन, कक्षाकोठा, र अन्य भौतिक पूर्वाधारहरु बालमैत्री तथा अपांगतामैत्री भएको
		५X८ फिटको कालोपाटी व्यवस्था भएको	५X८ फिटको त्वाइटबोर्डको व्यवस्था भएको
		कक्षा ३ सम्मको कक्षाकोठाका भित्तामा विद्यार्थीले भेट्नेगरी कालोपाटी निर्माण भएको	कक्षा ३ सम्मको कक्षाकोठाका भित्तामा विद्यार्थीले भेट्नेगरी सेतोपाटी को निर्माण भएको
खेल मैदान		सबै विद्यार्थीहरु एकैपटकमा अटाउनसक्ने र एक पटकमा एउटा खेल खेल्न सक्ने भएको	फुटवलसमेत खेल्न सकिने आकारको खेलमैदान भएको
		खेलमैदान सफा सुगन्ध र हरियाली भएको	खेलमैदान सफासुगन्ध, हरियाली, बालमैत्री र लैंगिकमैत्री भएको
फर्निचर		विद्यालयको हातामा चाकाचुली, पिङ, चिप्लेटीहरु राख्न सक्ने मैदान भएको	विद्यालयको हातामा चाकाचुली, पिङ, चिप्लेटी जस्ता सामग्रीको व्यवस्था भएको ।
		कक्षा १ देखि ३ का बालबालिकाहरुलाई भुइमा राखी शिक्षण गर्न गुन्द्री, चकटीको व्यवस्था भएको	कक्षा १ देखि ३ का बालबालिकाहरुलाई कार्पेट, चकटी आदिको व्यवस्था भएको
		प्रति ४ विद्यार्थीका लागि १ सेट डेस्क बेन्च भएको	प्रत्येक विद्यार्थीका लागि १ सेट उपयुक्त कुर्सी टेबुल भएको
		विद्यार्थीको उमेर अनुसार डेस्क बेन्चको उचाइ भएको	विविध किसिमको बसाइ व्यवस्था गर्न मिल्ने हलुका खालको डेस्क-बेन्च
		रण्दा लगाई फिनिश गरिएको डेस्क-बेन्च भएको	फिनिश सहित चिप्लो पलिस समेत गरिएको डेस्क-बेन्च भएको
		शिक्षकका लागि कुर्सी टेबुल भएको	शिक्षकका लागि ड्रयर समेतको एक सेट कुर्सी टेबुल भएको
		विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने डेस्क १५ इन्च चौडा भएको	विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने डेस्क १८ इन्च चौडा भएको
		बुककर्नरका लागि १ उपयुक्त साइजको न्याकको व्यवस्था (कक्षाको आकार हेरी)	बुककर्नर सहित कक्षा १ देखि ३ सम्म विषयगत सिकाइ कुनाको व्यवस्था
		एक डिस्प्लेबोर्डको व्यवस्था	४ वटासम्म डिस्प्ले बोर्डको व्यवस्था
पुस्तकालय		विद्यार्थीहरुको सरसामान सहित उनीहरुको अभिलेख राख्ने एउटा दराज भएको	प्रत्येक विद्यार्थीको नाम अंकित भएको पिजनहोल भएको
		विद्यालयको एक कोठामा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भसामग्री राखिएको पुस्तकालय भएको	विषयगत हिसाबले सान्दर्भिक पुस्तकहरुको अभिलेखीकरण र वितरण प्रणाली सहितको पुस्तकालय भएको
		एकपटकमा २० जना सम्मले अध्ययन गर्न सक्ने फर्निचर सहितको पुस्तकालय भएको	एकपटकमा ५० जना सम्मले अध्ययन गर्न सक्ने फर्निचर सहितको हल भएको
		पुस्तककालागि पारदर्शी न्याक भएको	विषयगत पुस्तकका लागि छुट्टाछुट्टै पारदर्शी र लक गर्न मिल्ने न्याक भएको
प्रयोगशाला		५०० सम्म सान्दर्भिक पुस्तक भएको	१५०० वा सो भन्दा बढी पुस्तक भएको
		विद्यालयको एउटा कोठामा विषयगत प्रयोग सामग्रीहरु सहितको एकपटकमा २५ जना सम्मले प्रयोगात्मक कार्य गर्न सक्ने व्यवस्था भएको	प्रयोगशालाका लागि छुट्टै भवन भएको
शौचालय		विषयगत सामग्री सहितको एकपटकमा ५० जना सम्मले प्रयोगात्मक कार्य गर्नसक्ने गरी व्यवस्था भएको	
		छात्र तथा छात्राको लागि छुट्टाछुट्टै शौचालय भएको	छात्र तथा छात्राको लागि छुट्टाछुट्टै शौचालय भएको
		प्रति ५० विद्यार्थीका लागि एक सेट शौचालय भएको	प्रति २० विद्यार्थीका लागि एक सेट शौचालय भएको
		दिसापिसाव गर्न छुट्टाछुट्टै व्यवस्था भएको र पानीको व्यवस्था भएको	दिसापिसाव गर्न पानीको व्यवस्था सहितको छुट्टाछुट्टै शौचालय भएको

	निरन्तर सफाइको व्यवस्था भएको	निरन्तर स्वस्थ हुने निश्चितता सहितको सफाइको व्यवस्था
	भ्यालढोका सहितको चुकुल लगाउन र खोल्न सकिने शौचालय भएको	भ्यालढोका सहितको चुकुल सजिलो सित लाउन र खोल्न सकिने शौचालय भएको
पर्खाल वा घेरवार	विद्यालयको हातालाई समेटेनेगरी ६ फिट अग्लो घेरावार भएको	विद्यालयको हातालाई समेटेनेगरी मजबुत पिलर समेतको ६ फिट अग्लो तारवार वा पर्खाल भएको
विद्यालय हाता व्यवस्थापन	भवन, खेल मैदान, वृक्षारोपण, शौचालय बगैँचाका लागि जमिन छुट्ट्याइ सोअनुसार निर्माण गरिएको	भवन, खेल मैदान, वृक्षारोपण, शौचालय बगैँचाको लागि जमिनको योजनाबद्ध लेआउट (पाकिङ्ग, करेसाबारी) र निर्माण गरी व्यवस्थित रूपमा उपयोगमा ल्याएको
खानेपानी	विद्यालय हाताभित्र पिउन योग्य पानी भएको	विद्यालयको हरेक कक्षाकोठामा फिल्टर सहित पिउने पानीको भएको
कार्यालय	कार्यालय प्रयोजनका लागि छुट्टै कोठाको व्यवस्था भएको	प्रधानाध्यापक, शिक्षक स्टाफ र प्रशासनिक प्रयोजनका लागि फर्निचरसहितको छुट्टाछुट्टै कोठा भएको
समीक्षालय	विद्यालयको योजनामा समीक्षालय निर्माण गर्ने उल्लेख गरिएको	समीक्षालयको व्यवस्था भएको
स्वास्थ्य जाँच कक्ष	विद्यालयको प्रशासनिक कक्षमा एउटा दराजको व्यवस्था गरी आभारभूत उपचारका औषधी र जाँच उपकरणको व्यवस्था भएको	आकस्मिक विरामीका लागि वेडको समेत व्यवस्थाभएको जाँच तथा उपचार कक्षको व्यवस्था भएको
विद्युत जडान तथा विद्युतीय सामग्री र सुविधाको व्यवस्था	सौर्यउर्जा, बायुउर्जा तथा जलउर्जा, बैट्री आदि जस्ता माध्यमबाट विद्यालयभित्र विद्युत जडान भएको	हरेक कक्षाकोठामा विद्युतको लाइन भएको र आवश्यकताअनुसार पंखा, प्रोजेक्टर, कम्प्युटरको उपलब्धता भएको तथा इमेल इन्टरनेटको समेत सुविधा भएको ।
चमेना गृह	विद्यालय नजिकै खाजा खाने ठाउँको व्यवस्था भएको	विद्यालय हाताभित्र चमेना गृहको व्यवस्था भएको
छात्रावास तथा शिक्षक आवास	विद्यालयको आवश्यकता अनुसार योजनामा उल्लेख गरिएको तर सो आवश्यकता पहिचान गर्दा विद्यालयको दुरी, भौगोलिक विकटता आदिलाई ध्यानमा राखेर योजनामा उल्लेख गरेको	आवश्यकता अनुसार छात्रावास तथा शिक्षक आवासको व्यवस्था भएको
संरक्षण संबर्द्धन, मर्मत संभार तथा भण्डारण	आवश्यकता अनुसार भौतिक साधनहरूको संरक्षण संबर्द्धन, मर्मत संभार तथा भण्डारण हुने गरेको ।	योजनामा नै उल्लेख गरी भौतिक साधनहरूको संरक्षण संबर्द्धन, मर्मत संभार तथा भण्डारण हुने गरेको, यस कार्यका लागि व्यक्तिलाई जिम्मेवार बनाएको र सोको वार्षिक समीक्षा र अभिलेखीकरण हुनेगरेको
बगैँचा र करेसाबारी	बगैँचा र करेसाबारीको लागि जमिन छुट्ट्याई विद्यालय सुधार योजनाभित्र समेटिएको	आयआर्जनका लागि पनि हुने गरी बगैँचा र करेसाबारीको निर्माण गरेर त्यसको सदुपयोग गरेको
प्रतीक्षालय	अभिभावक तथा आगन्तुकहरू आउँदा बस्ने ठाउँ छुट्ट्याइएको	प्रवेशद्वार नजिकै छानासहितको प्रतीक्षालयको व्यवस्था गरेको
विद्यालयसम्म आइपुग्ने बाटो	अपांगहरूसहित सजिलै विद्यालयमा आउन सक्ने गरी बाटो बनाइएको	हिलो, धुलो नभएको बाटोको व्यवस्था भएको
साइनबोर्ड	विद्यालयको नाम भल्किने कुनै न कुनै आकारको साइनबोर्डको व्यवस्था भएको	विद्यालयलाई समुदायमा पनि चिनिने गरी ठाउँ ठाउँमा विद्यालय जाने बाटो संकेत गरिएको चिन्हहरू र सबैले देख्ने ठाउँमा साइनबोर्ड राखिएको

२.७ शिक्षण सिकाई प्रक्रिया

विद्यार्थीलाई सिकाउने वा सिकने वातावरणको व्यवस्थापन गर्ने प्रक्रियालाई शिक्षण सिकाई प्रक्रिया भनिन्छ । बालबालिकाले सिकने कार्यसँग शिक्षण सम्बन्धित भएको हुँदा सिकाई विना शिक्षणको अर्थ अपुरो हुन्छ । यसर्थ औपचारिक शिक्षा पद्धतिमा शिक्षणसिकाईको पक्षलाई प्रभावकारी बनाउन विद्यालय र कक्षाकोठाको सिकाई वातावरण एवम् कक्षाकोठामा सञ्चालन हुने गतिविधिलाई प्रमुख तत्व मानिएको छ । यसो गर्न शिक्षकलाई व्यावसायिक रूपमा सक्षम नबनाएसम्म शिक्षण सिकाई कार्य प्रभावकारी हुन सक्दैन । शिक्षकको भूमिका सूचनाकर्ता, सहजकर्ता, उत्प्रेरक र विद्यार्थीलाई सिकाईप्रति जिज्ञासु बनाउने व्यक्तिको रूपमा प्रस्तुत हुन सकेमा मात्र शिक्षण सिकाई कार्य अर्थपूर्ण हुन्छ । यसरी नै विद्यालय र समुदायबीचको सम्बन्ध, शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता, बालबालिकाको मूल्यांकन पद्धति जस्ता तत्वहरूलाई बालमैत्री शिक्षण सिकाई प्रक्रियाका प्रमुख पक्षहरू मानिएका छन् ।

बालबालिकाको अन्तरनिहीत क्षमताको प्रस्फुटन गर्नगराउन कक्षाकोठामा मात्र शिक्षण सिकाईप्रक्रियालाई सीमित राख्न हुँदैन । समुदाय र वातावरणबाट पनि शिक्षकले धेरै कुरा सिकाउन सक्ने भएको हुँदा बालबालिकाहरूलाई गीत, नाच, खोजपूर्ण कार्य, कथा, खेल जस्ता मनोरञ्जनात्मक क्रियाकलापमा पनि संलग्न गराउनुपर्दछ ।

शिक्षण सिकाईमा विद्यार्थी मूल्यांकनलाई मात्र साध्यको रूपमा लिनु हुँदैन । यसलाई विद्यार्थीको निरन्तर प्रक्रिया र अभिन्न अङ्गको रूपमा लिनुपर्दछ । शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई खोजमुखी, अन्तरक्रियात्मक, प्रवर्द्धनात्मक गराउन परियोजना कार्य, घटना अध्ययन अवलोकनजस्ता पक्षहरूलाई पनि जोड दिनुपर्दछ । यसप्रकारको शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न शिक्षकको पेशागत क्षमता अभिवृद्धिमा पनि विशेष जोड दिनुपर्दछ । शिक्षण सिकाई प्रक्रिया सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू तल दिइएको छ ।

तालिका ७: शिक्षणसिकाई सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू

क्षेत्र	विषयवस्तु/सूचक	न्यूनतम	अपेक्षित
वार्षिक कार्ययोजना सम्बन्धमा	योजना निर्माण	वार्षिक कार्ययोजना निर्माण भै यसैका आधारमा विद्यालय गतिविधि संचालन भएको	वार्षिक कार्ययोजनाका हरेक गतिविधिको प्रभावकारी कार्यान्वयन, आवधिक समीक्षा, निरन्तर अनुगमन र मूल्यांन एवम् शिक्षणसिकाई क्रियाकलापलाई योजनाको केन्द्रमा राखेको
	शिक्षकको शैक्षिक योजना	प्रत्येक शिक्षकले आफ्नो विषयको	बनाएको कार्ययोजनाको कार्यान्वयन गरेको, निरन्तर

		वार्षिक शैक्षिक योजना बनाएको	मूल्यांकन र समीक्षा समेत गरेको ।
शैक्षिक सामग्री	पाठ्यपुस्तक	शैक्षिक शत्रको शुरुमै हरेक विषयको पाठ्यपुस्तक विद्यार्थीहरूले पाएको	हरेक विषयको पाठ्यपुस्तक लगायत स्थानीय तवरमा बनेका अन्य पाठ्यसामग्रीहरू पाएको
	शैक्षिक सामग्री	मूल्य नपर्ने र कम मूल्य पर्ने शिक्षक तथा विद्यार्थी निर्मित वा संकलित सामग्रीहरू हरेक कक्षामा व्यवस्था तथा प्रयोग भएको	कक्षा कोठामा आधारभूत शैक्षिक सामग्रीका अतिरिक्त विद्युतीय सामग्रीको समेत उपलब्धता तथा प्रयोग गरिएको
		कक्षा कोठाका भित्ताहरूमा पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू प्रदर्शन गरिएको	
	सन्दर्भ सामग्री	शिक्षकका लागि पाठ्यपुस्तक, पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका, विशिष्टिकरण तालिका आदि सामग्रीको व्यवस्था भएको	शिक्षकका लागि पाठ्यपुस्तक, पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका, विशिष्टिकरण तालिका र विद्यार्थीका लागि सहयोगी सामग्रीको व्यवस्था भई निरन्तर प्रयोग भएको ।
सहभागिता	समुदायको सहभागिता	शिक्षणसिकाइमा समुदायको रेखदेख र सहयोग हुने गरेको	समुदायका व्यक्तिहरूको ज्ञान, सीप, क्षमता अनुसार सिकाइमा निरन्तर सहयोग हुने गरेको र सोको लेखाजोखा हुने गरेको
सम्बन्ध	विद्यालय र अभिभावक	अभिभावकले बालबालिकाको विद्यालयमा हुने पठनपाठनमा निरन्तर रुपमा चासो देखाउने गरेको	विद्यालय पठनपाठनको अभिन्न अंगकोरुपमा शिक्षक अभिभावक भेटघाटका कार्यलाई योजनाबद्ध गर्ने गरेको
अतिरिक्त क्रियाकलाप	अतिरिक्त क्रियाकलाप	विद्यार्थीको चौतर्फी विकासको लागि महिनाको १ पटक अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन हुने गरेको	विद्यार्थीको चौतर्फी विकासका लागि हप्ताको एक पटक अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन हुने गरेको
	अन्तरक्रिया एवम् आपसी सहयोग	शिक्षकहरूबीच महिनाको एक पटक छलफल र अन्तरक्रिया हुने गरेको	शिक्षण सिकाई अतिरिक्त क्रियाकलापको लागि कुनै एक शिक्षकलाई संयोजकको रुपमा समेत तोकिएको
	शैक्षिक भ्रमण	वर्षको १ पटक विद्यालयबाट शैक्षिक भ्रमण लैजाने गरेको	शिक्षकहरूबीच हप्ताको एक पटक सम्बन्धित विषयहरूमा छलफल र अन्तरक्रिया तथा एकअर्काको कक्षाको अवलोकन पनि गर्ने गरेको
प्रयोग	शिक्षक तालिमको प्रयोग	शिक्षकले तालिमबाट सिकेका कुराहरूलाई कक्षाकोठामा प्रयोग गरेको ।	शिक्षकले तालिमबाट सिकेका कुराहरूलाई कक्षाकोठामा प्रयोग गरेको र प्रधानाध्यापक तथा सम्बन्धित निरीक्षकबाट नियमित अनुगमन भएको
	आधुनिक प्रविधिको प्रयोग	शिक्षण सिकाई कम्प्युटरमा आधारित सिकाई भएको	शिक्षण सिकाईमा कम्प्युटर, इन्टरनेट आदिको प्रयोग गरिएको र सो प्रयोगलाई बस्तुनिष्ठ र नतीजामुखी बनाउन सबै शिक्षकहरूले तालिम प्राप्त गरी कार्यन्वयनमा उतारेको
व्यवस्थापन	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	समग्र शैक्षिक व्यवस्थापनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन विद्यालय व्यवस्थापन समिति बाट हुने गरेको	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई विद्यालय व्यवस्थापनको अभिन्न अंगको रुपमा अवलम्बन गर्न विद्यालय व्यवस्थापन समितिका हरेक पदाधिकारी, अभिभावक शिक्षक संघका पदाधिकारीहरू, प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकहरूको स्पष्ट जिम्मेवारी किटान गरी अनुगमन मूल्याङ्कनलाई वैज्ञानिक रुपमा कार्यान्वयन गर्ने गरेको
		कार्यरत शिक्षकहरूको व्यक्तिगत कार्यको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रधानाध्यापकबाट हुने गरेको	

२.८ मातृभाषामा शिक्षणसिकाइ

शिक्षण सिकाइ, संचार र दैनिक जीवन संचालनको प्रमुख माध्यम भाषा हो । बालबालिकाको सिकाइको प्रारम्भ घरपरिवारबाट हुन्छ । घरपरिवारमा बोलिने भाषा बच्चाको सवैभन्दा पहिला बोल्ने हुँदा सिकाइमा यसको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । विद्यालयहरूमा हुने शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप बालबालिकाले घरपरिवार वा आमाले बोल्ने भाषामा हुनसके बालबालिकाले चाँडै सिक्ने गर्दछन् । विशेष गरी प्रारम्भिक तहका कक्षाहरूमा शब्दभण्डारका कारणले सिकाइ सहज हुने हुँदा र विद्यालयप्रति विद्यार्थीको आकर्षणसमेत बढ्ने हुँदा मातृभाषाका माध्यमबाट पठनपाठन गर्नगराउन उपयुक्त हुने कुरा अध्ययनहरूले औँल्याएको छ । कक्षाभित्रको विविधताको सम्बोधन गर्ने प्रमुख माध्यम पनि भाषा नै हो । यसर्थ मातृभाषाको माध्यमबाट पठनपाठन गर्दागराउँदा विद्यालयमा विद्यार्थीको पहुँचसम्बन्धी समस्या र विद्यार्थीको अनियमितताको समस्यालाई पनि सम्बोधन गर्न सकिन्छ ।

सिकाइ मनोविज्ञान, सिकाइकला र राज्यले अवलम्बन गर्ने भाषा नीतिका आधारमा शिक्षणसिकाइलाई व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिन्छ । मातृभाषा नेपाली नभएका बालबालिकाहरूले मुख्यगरी दुई किसिमको समस्याको सामना गर्न परिरहेको हुन्छ । पहिलो, उनीहरूलाई नेपाली भाषा सिक्न नै कठिन भएको हुन्छ भने दास्रो, उनीहरूले नेपाली भाषामा पठनपाठन गर्न गाह्रो परिरहेको हुन्छ । यस पक्षलाई पनि मातृभाषाको शिक्षण सिकाइले सम्बोधन गरेको हुनु पर्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधानले “प्रत्येक समुदायलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक हुने ” कुराको प्रत्याभूति गरेको छ । विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम र पाठ्यक्रम प्रारूपले आधारभूत शिक्षाको माध्यम मातृभाषा हुने, विद्यालय तहका अन्य कक्षाहरूमा शिक्षाको माध्यम नेपाली भाषा, अंग्रेजी भाषा वा दुवै भाषा हुने, गैरनेपाली नागरिकको हकमा नेपाली विषयको सट्टा अन्य कुनै भाषाको विषय अध्ययन गर्नेगराउने र भाषा विषयको शिक्षण गर्दा शिक्षाको माध्यम सोही भाषा हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । यिनै राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले निर्देशन गर्न खोजेको बाटोमा रही मातृभाषाका सम्बन्धमा प्रयास र प्रयत्नहरू गर्नपर्ने हुन्छ ।

नेपालमा एउटै विद्यालयमा पनि धेरै मातृभाषिका बालबालिका पढ्ने भएको हुँदा मातृभाषाको पक्षलाई सम्बोधन गर्न राष्ट्रिय भाषा नीतिका आधारमा विद्यालय र स्थानीय परिवेश अनुसारको उपायहरु अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ । स्थानीय तहमा नै शिक्षक नियुक्ति गर्ने व्यवस्थाले समस्यालाई सम्बोधन गर्न केही न केही मद्दत गरेकोले यस प्रक्रियालाई अभि सशक्त बनाउनुपर्ने देखिन्छ । पठनपाठनका दृष्टिले पहिला नेपालीभाषाको माध्यमबाट पढाउने अनि जुन भाषामा बुझ्छन त्यसैमा बुझाउने, नेपाली र मातृभाषा दुवैमा पालैपालो सिकाउने, कक्षाको जान्ने बच्चाहरुलाई सिकाउन लगाउने र आफ्नै समूहमा छलफल गर्न लगाउने जस्ता व्यवहारिक उपायहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ । मातृभाषा सम्बन्धी यस प्रारूपमा के कस्ता मापदण्डहरु दिइएका छन् भन्ने कुरा तलको तालिकाले दिन्छ ।

तालिका ८: मातृभाषा शिक्षणसिकाई सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरु

क्षेत्र	विषयवस्तु/सूचक	न्यूनतम	अपेक्षित
संर्भक्षण	आवश्यकताको पहिचान	आफ्नो सेवा क्षेत्रका विद्यालय उमेर समूहका जातिगत विद्यार्थीहरुको लगत राखेको	जन्म, मृत्यु, वसाइसराईको आधारमा विवरण अधावधिक गरेको
सामग्री	मातृभाषाको पाठ्यक्रम	मातृभाषाका पाठ्यक्रम उपलब्ध भएको	परिमार्जित पाठ्यक्रम प्रयोग भएको
	पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका तथा सन्दर्भ सामग्री	मातृभाषाको पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका उपलब्ध भएको	मातृभाषाको पाठ्यपुस्तक तथा निर्देशिका प्रयोग भएको
शिक्षक/शिक्षण	शिक्षकको तयारी	कम्तिमा प्रा.वि.तहका शिक्षक (१ देखि ३ कक्षा) लाई सम्बन्धित मातृभाषाको तालिम दिएको	आवश्यक संख्यामा मातृभाषाका शिक्षकहरु तयार पारेको
	बहुभाषिक शिक्षण	सबै शिक्षकहरुले बहुभाषिक तालिम प्राप्त गरेको	सबै शिक्षकहरुले बहुभाषिक पुनर्ताजगी तालिम प्राप्त गरेको तथा आवश्यकता अनुसार प्रयोग गरेको ।
पूर्वाधार	मातृभाषा अनुकुलको कक्षाकोठा	मातृभाषाको शैक्षिक सामग्रीहरुबाट कक्षाकोठा व्यवस्थापन भएको	विद्यालयमा सम्बन्धित भाषा, संस्कृति भल्किने शैक्षिक सामग्रीको साथै पुस्तकालयको समेत व्यवस्था भएको
अन्य	मातृभाषासँग सम्बन्धित अतिरिक्त क्रियाकलाप	हरेक महिनामा ११ वटा क्रियाकलाप संचालन भएको	साप्ताहिक रुपमा ११ वटा क्रियाकलाप संचालन भएको

२.९ विद्यालय व्यवस्थापन

विद्यालयको भौतिक, मानवीय, आर्थिक तथा सामुदायिक स्रोत साधनलाई विद्यार्थीहरुको सिकाइसँग मिलाउनु नै विद्यालय व्यवस्थापन हो । विद्यालय व्यवस्थापन शिक्षाको व्यापक क्षेत्रलाई

समेटने विषय पनि हो । यस अर्न्तगत विद्यालय शिक्षाको लागि सरकारी निकायहरुबाट गरिने विभिन्न गतिविधिहरु तथा स्थानीय निकायबाट विद्यालयहरुका लागि गरिने व्यवस्थापकीय कार्यहरु समेत पर्दछ । यसमा बालमैत्री शिक्षण सिकाई क्रियाकलापबाट विद्यालयको पठनपाठनलाई प्रभावकारी बनाउने सम्मका कार्यहरु पर्दछन् ।

विद्यालय व्यवस्थापनमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति तथा शिक्षक अभिभावक संघको गठन तथा काम कर्तव्य, शिक्षक व्यवस्थापन, आर्थिक व्यवस्थापन, नियम कानूनको परिपालना, शिक्षक विद्यार्थी आचारसंहिता निर्माण तथा कार्यान्वयन, समुदाय परिचालन, सामाजिक परीक्षण लगायतका विद्यालय सुशासन सम्बन्धी विषयहरु समेटिएको हुन्छ । उल्लेखित पक्षहरुको समुचित व्यवस्थापनले विद्यालयको कार्यकुशलता, दक्षता र गुणस्तरमा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ । यसैले विद्यालयको सम्पूर्ण व्यवस्थापन पक्षलाई होसियारीपूर्वक बालबालिकाको आवश्यकता र हितलाई सर्वोपरी बनाई उच्चतम उपलब्धि हासिल गर्नेतर्फ उन्मुख गराउन जरुरी छ ।

विद्यालय विकासको दीर्घकालीन सोच, बस्तुगत योजना, सहभागितात्मक कार्यान्वयन, प्रभावकारी अनुगमन प्रणाली, विद्यालय सुशासन आदिका माध्यमबाट विद्यालय व्यवस्थापनलाई बालमैत्री तथा गुणस्तरीय बनाउन सकिन्छ । तलको तालिकाले विद्यालय व्यवस्थापन सम्बन्धी के कस्ता न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरु राखेको छ भन्ने कुराको जानकारी दिन्छ ।

तालिका ९: विद्यालय व्यवस्थापन सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरु

क्षेत्र	विषयवस्तु/सूचक	न्यूनतम	अपेक्षित
व्यवस्थापन	समावेशीकरण	विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरु लैंगिक र सामाजिक बनोट अनुसार समावेश भएको	विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठकबाट हुने निर्णय प्रक्रियामा सदस्यहरुको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित भएको
	गठन	अभिभावकहरुको सहभागितामा निर्वाचन वा सहमतिय प्रणालीबाट गठन भई विद्यालयको उत्थानमा योगदान गर्नसक्ने सर्वसम्मत व्यक्तिहरुको चयन भएको	समितिको गठन पछि यसका कार्य र निर्णयहरु विवाद रहित भएको
	बैठक	हरेक २ महिनामा बैठक हुने गरेको र बैठकमा ८०% सदस्यहरु उपस्थित भएको	महिनाको एकपटक बैठक हुने गरेको र बैठकमा १००% सदस्यहरु उपस्थित भएको
	एजेण्डा	बैठकका एजेण्डाहरु भौतिक र मानवीय व्यवस्थापनका अतिरिक्त शैक्षिक उन्नयनका मुद्दाहरुमा बढी केन्द्रित हुने गरेको	बैठकको २ दिन अगावै एजेण्डा अध्ययनका लागि सदस्यहरु समक्ष पठाइने गरेको विद्यार्थीहरुको बालमैत्री वातावरणमा सिकने अवस्थालाई सुनिश्चित गर्ने विषयलाई केन्द्र मानी एजेण्डा प्रस्तुत, छलफल र निर्णय हुने

			गरेको
उत्तरदायित्व	उत्तरदायित्व	विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी आफ्नो कामकर्तव्यप्रति सचेत रही विद्यालयको कार्यकुशलताका सम्बन्धमा अभिभावकप्रति उत्तरदायी रहेको	विद्यालय सुधार योजना निर्माण, कार्यान्वयन र अनुगमनमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरुको सहभागिता र आफ्नो उत्तरदायित्व प्रत्यक्षरूपमा नै व्यवहारमा उतारेको
नियुक्ति	शिक्षक नियुक्ति	विद्यालयको आवश्यकताको आधारमा पद निर्धारण गरिएको	पूर्व योजना अनुसार विद्यालयको आवश्यकताको आधारमा पद निर्धारण गरिएको
		विद्यालय व्यवस्थापन समितिको निर्णय अनुसार पारदर्शी ढंगबाट विज्ञापन गरिएको	विद्यालय व्यवस्थापन समितिको निर्णय अनुसार पारदर्शी विज्ञापन गरिएको र सो विज्ञापन स्थानीय पत्रपत्रिकामा प्रकाशन भएको
		आधारभूत योग्यता पुगेका व्यक्तिहरुमध्ये स्वस्थ प्रतिस्पर्धा गराई योग्य व्यक्तिको छनौट भएको	माथिल्लो योग्यता भएका र तालिमप्राप्तलाई प्राथमिकता दिदै प्रतिस्पर्धाको आधारमा योग्य व्यक्तिको छनौट भएको
		भर्ना प्रक्रियामा समावेशीकरणलाई मध्यनजर गरेको	भर्ना प्रक्रियामा समावेशीकरणको मान्यतालाई कार्यान्वयन गरेको
गतिशीलता	शिक्षकहरुको समुह गतिशीलता	विद्यालयको शैक्षिक सुधारका साभ्ना कार्यक्रम निर्माणमा सहभागिता र कार्यान्वयनमा प्रतिवद्धता भएको	शैक्षिक सुधार सम्बन्धी कार्यक्रम कार्यान्वयनमा भिन्ना भिन्नै शिक्षकबाट अगुवाई भएको
		आफ्नो कक्षा तथा विषय शिक्षणको जिम्मेवारी लिएको र विद्यार्थी तथा अभिभावकप्रति जवाफदेही रहेको	आफ्नो अध्यापन विषयको सिकाइ उपलब्धिका लक्ष्य निर्धारण गरी सोही अनुसार निरन्तर सुधारका उपायहरु अवलम्बन गरेको
		आफ्नो अध्यापन विषयको वार्षिक, साप्ताहिक तथा दैनिक पाठयोजना निर्माण गरी सोहीअनुसार अध्यापन गरेको	
	आर्थिक व्यवस्थापन	बहुस्रोत (स्थानीय, निजी, सरकारी/गैरसरकारी) परिचालन प्रणाली अवलम्बन गरेको	खर्च प्रणालीलाई योजनाबद्ध गरेको र सरोकारवालाहरुमाथि आय व्ययको योजना तथा कार्यान्वयन समेत पारदर्शी गरेको
		विद्यालयले गर्ने कुनै पनि खर्चलाई विद्यार्थीको आवश्यकता र सिकाइसंग तादात्म्य गर्ने तथा खर्च गर्दा सान्दर्भिकता, प्रभावकारिता, दक्षता र उपयोगितालाई ध्यान दिने गरेको ।	
	कक्षा शिक्षण तथा बहुकक्षा शिक्षण	शिक्षक विद्यार्थी अनुपात मिलेका प्रारम्भिक तहका कक्षा १ देखि ३ का विद्यालयहरुमा कक्षा शिक्षण लागू भएको	कक्षा शिक्षण तथा बहुकक्षा शिक्षणसम्बन्धी तालिम प्राप्त शिक्षकहरुद्वारा शिक्षण भईरहेको र सोको अनुगमन समेत भएको
		कक्षा सँख्याको अनुपातमा शिक्षक सँख्या कम भएको र कक्षागत विद्यार्थी सँख्या पनि कम भएका विद्यालयहरुमा बहुकक्षा शिक्षण पद्धति लागू भएको	
	नियमकानूनको परिपालना	प्रचलित शिक्षा ऐन, नियमावली, निर्देशिकाहरु, परिपत्रहरु तथा विद्यालय तथा स्थानीय निकायहरुले विद्यालयको हीतका निमित्त गरेका निर्णयहरु कार्यान्वयन तथा परिपालना गरेको	विद्यालय आफैले शैक्षिक गुणस्तर प्रवर्द्धन गर्न सहभागितात्मक रूपले विनियम बनाउने र कार्यान्वयन तथा अनुगमनको व्यवस्था गरेको
	आचारसंहिता	पूर्ण सहभागितात्मक रूपमा शिक्षक, विद्यार्थी, तथा अभिभावकहरुको आचारसंहिता निर्माण गरी कार्यान्वयन गरेको र यसको प्रभावकारी अनुगमन गरेको	आचारसंहिता परिपालनका आधारमा पुरस्कार र पृष्ठपोषणको व्यवस्था समेत गरेको ।

समुदाय परिचालन	विद्यालयले समुदायको सचेतना र सक्षमता बृद्धि हुने खालका कार्यक्रमहरु संचालन गर्न योजना बनाई कार्यान्वयन गरेको	समुदायको नियमित सहभागिता र सँलग्नतामा विद्यालयको विकासमा विविध कार्यक्रमहरु संचालन गरेको
विद्यालय सुशासन	विद्यालयले गरेका शैक्षिक एवं अन्य व्यवस्थापकीय कार्यहरुको दक्षता, प्रभावकारिता तथा गुणस्तरका बारेमा सम्बन्धित सरोकारवालाहरु लाई जानकारी दिने र भविष्यकालागि पृष्ठपोषण समेत लिने अभिप्रायले वार्षिकरूपमा सामाजिक परीक्षण गरेको	सामाजिक परीक्षणको नतिजाको आधारमा सहभागितात्मक योजना बनाउने र बालमैत्री सिकाइ वातावरण र गुणस्तरीय शिक्षाको सुनिश्चितताका लागि विशेष प्रयासहरु भएको

परिच्छेद ३

विद्यालय तहमा प्रारूपको प्रयोग

विद्यालयका सरोकारवालाहरुको संयुक्त भेलाबाट बालमैत्री विद्यालयको बारेमा छलफल गरेर विषयवस्तुलाई आन्तरीकरण गरी विद्यालयको स्वमूल्यांकनका आधारमा आ-आफ्नो विद्यालयका वास्तविक अवस्था पहिचान गर्नु पर्नेछ । यो प्रारूपका आधारमा आ-आफ्नो विद्यालयका लागि उपयुक्त रणनीति पहिचान र विकास गर्नु पर्नेछ । त्यसरी विकास गरिएको रणनीतिलाई परिवेश अनुसार कार्यान्वयन साथै सुधार गर्दै जानुपर्ने हुन्छ । यस सन्दर्भमा विचार गर्न र बुझ्नु पर्ने कुरा के हो भने बालमैत्री ढंगबाट पठनपाठनलाई सफलरूपमा कार्यान्वयन गर्न प्रत्येक विद्यालयका लागि आफ्नो स्थानविशेषका स्रोत, साधन तथा उपायहरु पहिचान गरी बालमैत्री पठनपाठनलाई क्रियान्वयन गर्नु पर्ने हुन्छ । यसका लागि हरेक विद्यालयले यस प्रारूपलाई मूल आधार मानी विद्यालयमा बालमैत्री सिकाइ वातावरण प्रवर्द्धन गर्न निम्नानुसारका कार्यक्रमका चरणहरु अवलम्बन गर्नु पर्ने छ ।

- विद्यालय व्यवस्थापन समिति, अभिभावक शिक्षक संघ, र शिक्षकहरुको बैठक बसी बालमैत्री विद्यालयको राष्ट्रिय प्रारूपको अध्ययन तथा पुनरावलोकन गर्ने ।
- प्रारूपमा उल्लेख गरिएका नौ वटै उपागमहरुका सूचकहरुमा आफ्नो विद्यालयको वर्तमान अवस्था कस्तो छ पत्ता लगाई सूचीकृत गर्ने ।
- तयार पारिएको सूचीमा कुन सूचकको स्थान कमजोर र कुन सूचकको स्थान तुलनात्मक रूपमा सुधिएको छ सो को आधारमा बढी सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्रलाई सुधार गर्ने गरी प्राथमिकता सूची तयार गर्ने ।
- सुधार गर्नुपर्ने सूचकहरुमध्ये कुनमा बढी आर्थिक व्ययभार पर्ने, कुनमा कम आर्थिक व्ययभार पर्ने र कुनमा आर्थिक व्ययभार नै नपर्ने छन्, सो छुट्ट्याउने र लागतको अनुमान तथा तर्जुमा गर्ने ।
- त्यसैगरी कुनकुन सुधारका कार्यहरु तत्काल गर्न सकिनेखालका छन्, कुनकुन केही समय लाग्ने र कुनकुन बढी समय लाग्नेखालका छन् सोको पनि छुट्टा छुट्टै सूची तयार गर्ने र हरेक सूचकको लक्ष्य किटान गर्ने ।
- सुधारका कार्यहरु मध्ये कुन कार्य प्रधानाध्यापक, शिक्षक, व्यवस्थापन समिति, अभिभावक शिक्षक संघ, स्थानीय निकाय, विद्यार्थी मार्फत गर्नुपर्ने हो, सो को निर्व्योह गर्ने ।

- उपरोक्त विश्लेषणको आधारमा बालमैत्री विद्यालय विकास योजना निर्माण गर्ने । यो योजना निर्माण गर्दा निम्न कुरा स्पष्टसंग उल्लेख गरिएको हुनुपर्दछ :-

- के के गर्ने
- कसरी गर्ने
- कुन उपलब्धि कहिले सम्म कतिमात्रामा हासिल गर्ने ।
- योजना कार्यान्वयन गर्दा आवश्यक पर्ने मानवीय, भौतिक तथा आर्थिक स्रोत साधन
- हरेक सुधार कार्यकालागि मुख्य जिम्मेवार को हुने ।
- योजनामा उल्लेख गरे अनुसारका सुधार कार्यक्रमहरु तोकिएको समयमा प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन भए नभएको हेर्ने संयन्त्र र अनुगमन गर्ने कार्यढाँचा
- उपरोक्त अनुसारको योजना निर्माण गर्दा प्रधानाध्यापक, शिक्षक, व्यवस्थापन समिति, अभिभावक शिक्षकसंघ, स्थानीय निकाय, विद्यार्थी आदि सरोकारवालाहरुको सहभागिता हुनुपर्दछ ।
- सुधार योजनामा उल्लेख भए अनुसारका कार्यक्रमको लक्ष हासिल गर्न विद्यालय बाहिर बालमैत्री सिकाइ वातावरणको बारेमा प्रचारप्रसार गर्ने र विद्यालय भित्र कार्यान्वयन गर्न मुख्य कार्यान्वयन कर्ता बीच सामुहिक भवना सहित प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्ने ।
- विद्यालय व्यवस्थापन समितिले कार्यक्रम कार्यान्वयनको प्रभावकारी अनुगमन गर्ने गराउने व्यवस्था मिलाउने ।
- बालमैत्री विद्यालयको विकास गर्ने सम्बन्धमा आवधिक रुपमा भएको कार्यप्रगतिको समीक्षा गर्ने र प्राप्त नतिजाका सम्बन्धमा सरोकारवालाहरुलाई जानकारी समेत दिने ।